

KACPER GÓRSKI
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Źródła poznania prawa bartnego przedrozbiorowej Rzeczypospolitej

Abstract

The Fontes Cognoscendi of Honey Hunting Law in Poland-Lithuania Prior to 1795

This article attempts to complete the previous paper concerning sources of laws governing the hunting of honey (*A Survey of Sources of Honey Hunting Law in Poland Prior to 1795*, “Cracow Studies of Constitutional and Legal History” 2017, vol. 10, issue 3, p. 419–466). To this end a survey of *fontes cognoscendi* of honey hunting law has been produced, including historical sources of normative and non-normative characters. The former category encompasses, *inter alia*, documents that contained either clauses concerning honey hunting or writs of mandate issued by monarchs to their officials. Legal norms regarding honey harvesting can be found in codes of customary law, general privileges and statutes issued by monarchs (e.g. Statutes of Casimir the Great, the Statute of Warta, and the Statute of Warsaw of 1401), Lithuanian Statutes, and Sejm legislation (constitutions). Special attention should be paid to domanial law, especially codes of honey hunting law containing legal norms for local honey hunters’ communities (so-called honey hunting law *sensu stricto*). Among them one should take note of both the code of Skrodzki (the honey hunters’ community in the Łomża captainship of 1616) and the code of Niszczczycki (the honey hunters’ community in Przasnysz at the turn of 16th and 17th centuries). In researching non-normative historical sources, attention should first be drawn to honey hunters’ books of records. Their exceptional role in the study of honey hunting law should be emphasized. These books were usually handled by the officials who were responsible for registering the legal activities of the offices and courts of honey hunters’ communities. Only a few books have been edited and published (the Book of Jedlnia [1874], and the book of Nowogród [1928, partially]). Meanwhile the majority of them still exist as manuscripts and are kept in the archives (Books of Nowogród in The State Archives in Poznań; Book of the Przasnysz captainship in The National Archives in Kraków; Books of the Leżajsk captainship in The Ossolineum in Wrocław and in The Kórnik Library; and the Book of Człuchów in The State Archives in Szczecin). Other historical sources, i.e. books of records of village communities’ courts and books of referendaries’ courts as well as historical economic sources (*inter alia* inventories of royal domain), could only serve as auxiliary sources. Honey hunting law provides a wide range of research opportunities, especially in the field of the exercise of the law by honey hunters’ courts. The comparative study of honey hunters’ communities in Poland-Lithuania and across Europe should also be considered.

Keywords: Kingdom of Poland, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, Masovia, bee-keeping, honey hunting, honey hunter, honey hunters’ community, sources of law, domanial law, honey hunters’ law, rural law, customary law, statutory law, referendaries’ court, honey hunters’ court, honey hunters’ book of records, willkür, house mark, self-governance, primeval forest.

Słowa klucze: Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Mazowsze, pszczelarstwo, bartnictwo, bartnik, organizacja bartnicza, źródła prawa, prawo dominialne, prawo bartne, prawo wiejskie, prawo zwyczajowe, prawo partykularne, prawo stanowione, sąd referendarski, sąd bartny, księga bartna, wilkierz, gmerk, samorząd, puszcza.

*Bogata jest Palestyna,
Lecz Puszcza bogatsza i basta
Tam rzeką miód płynąć zaczyna
A nam na drzewach wyrasta¹.*

1. Wprowadzenie

1.1. Cel pracy

Artykuł stanowi uzupełnienie opublikowanej wcześniej obszernej rozprawy poświęconej źródłom prawa bartnego w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej². Nie jest jego celem przygotowanie kompletnego wykazu użytecznych materiałów źródłowych. Za główne zadanie postawiono przedstawienie źródeł historycznych, dzięki którym można badać organizację bartników i prawo bartne.

Ze względu na w dużej mierze pomocniczy (wobec rozprawy poświęconej prawu bartnemu) charakter opracowania ograniczono do minimum rozważania nad treścią poszczególnych źródeł, porzeczając na wskazaniu edycji źródłowych i lokalizacji archiwaliów. Zdecydowano się także nie załączać fragmentów źródeł *in extenso*. Sztucznie powiększyłyby tylko objętość pracy, a w dobie digitalizacji zasobów bibliotecznych powielanie ogólnodostępnych tekstów wydaje się zbędne.

1.2. Prawo bartne w systemie źródeł prawa Polski przedrozbiorowej

Dla porządku warto przypomnieć opracowaną wcześniej definicję prawa bartnego. Terminem tym określa się „zespół norm prawnych (zwyczajowych lub stanowionych), które regulowały stosunki między bartnikami, a także między bartnikami a władzą patrymonialną lub chroniły prawa bartników (aspekt podmiotowy), a ich przedmiotem były co do zasady kwestie związane z wykonywaniem zawodu bartnika (aspekt przedmiotowy)”³. Normy te miały charakter zwyczajowy lub stanowiony i obowiązy-

¹ A. Chleboradski (wł. Wiktor Czajewski), *Na kurpiowskim szlaku. Powieść historyczna z XVII w.*, t. 2, Warszawa 1900, s. 98 (= „Gazeta Polska”, t. 13, ogólnego zbioru t. 78). Przytoczony fragment to zwrotka piosenki kurpiowskiej, śpiewanej przez bohaterów powieści podczas podbierania miodu.

² K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2017, t. 10, z. 3, s. 419–466.

³ *Ibidem*, s. 426.

wały tak w ramach tzw. prawa pospolitego (koronnego lub litewskiego), jak i różnych praw partykularnych (przede wszystkim prawa dominialnego). Wyjątkowy charakter miały prawa obowiązujące we wspólnotach bartniczych. Stanowiły prawo partykularne zrzeszonych w organizacjach bartników i z tego względu zasługują na wyróżnienie. Mogły wykształcić się w drodze zwyczaju i później zostać spisane; mogły też zostać ustanowione przez zwierzchnika dominialnego, a nawet samą wspólnotę. O ile każda norma stanowiąca desygnat zaprezentowanej wyżej definicji wchodziła w skład prawa bartnego (*sensu largo*), to dopiero prawa partykularne poszczególnych wspólnot bartników, z uwagi na ich rolę w organizowaniu i funkcjonowaniu samorządnych organizacji bartniczych, można nazwać właściwym prawem bartnym (*sensu stricto*)⁴.

2. *Fontes cognoscendi* prawa bartnego

Jako *fontes iuris cognoscendi*, czyli źródła poznania prawa, zwykło się określać „źródła informacji o prawie”⁵. Były to więc akty, z których czerpana była (i jest) wiedza o obowiązujących normach prawnych, zarówno zwyczajowych, jak i stanowionych. Wśród nich wyróżnić można źródła normatywne oraz inne źródła historyczne.

2.1. Źródła normatywne

Do tej grupy zaliczone zostały źródła zawierające wyrażenia o charakterze powinnościowym, często ujęte w jednostki redakcyjne⁶.

2.1.1. Źródła dyplomatyczne

Katalog drukowanych źródeł dyplomatycznych sporządził Stanisław Płaza⁷. Dokumenty zawierające klauzule związane z bartnictwem zebrała i wykorzystała Ewa Ferenc-Szydełko w swojej monografii o organizacji i funkcjonowaniu bartnictwa w królew-szczynach⁸. Teksty dyplomów były dla autorki źródłem do badań nad regale bartnym i gospodarką bartną w średniowieczu, a także daninami w miodzie i wosku.

Ponadto warto podkreślić, że pojedyncze barcie lub ich zespoły były przedmiotem nadań władzy dominialnej. Treść takich dokumentów może zawierać informacje istotne dla poznania prawnych stosunków bartników z władzą zwierzchnią w danych

⁴ *Ibidem*, s. 424–426.

⁵ W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1: 966–1795, wyd. 3, Warszawa 2015, s. 70.

⁶ Nie zawsze pochodziły one od władzy publicznej (np. spisy prawa zwyczajowego czy prawodawstwo dominialne), co jest naturalne dla współczesnych aktów normatywnych. Por. T. Chauvin, T. Stawecki, P. Win-czorek, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2014, s. 122.

⁷ S. Płaza, *Źródła drukowane do dziejów wsi w dawnej Polsce. Studium bibliograficzno-źródłowe*, Warszawa–Kraków 1974, s. 7–55.

⁸ E. Ferenc-Szydełko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarszych w Polsce*, Poznań 1995, *passim* (zob. szczególnie s. 8–10). Zob. też dyplomy „nadań bartnych” u J. Walachowicza, *Monopole książęce w skarbowości wczesnofeudalnej Pomorza Zachodniego*, Poznań 1963, s. 157–158.

dobrach. Przykładem takiego dokumentu było nadanie boru bartnego w starostwie tucholskim w 1701 roku, którego królewskie zatwierdzenie (1720) opublikował ks. Alfons Mańkowski⁹. Również akty lokacyjne wsi mogły zawierać nadanie prawa do korzystania z lasów królewskich, w tym zakładania w nich barci¹⁰. Innym rodzajem dokumentów były wydawane przez władców mandaty do urzędników. Obejmowały głównie kwestie regale bartnego, czynszów bartników oraz jurysdykcji nad nimi. Szczególnie cenne są, opublikowane przez Jakuba Sawickiego w wydawnictwie *Iura Masoviae Terrestria*, dokumenty ks. Anny Mazowieckiej i króla Zygmunta I¹¹.

2.1.2. Spisy prawa zwyczajowego, statuty i przywileje ziemskie

Normy zwyczajowego prawa bartnego można odnaleźć już w *Najstarszym Zwodzie Prawa Polskiego*, czyli Księdze Elbląskiej¹². Odnosiły się one do kradzieży pszczół oraz wyrojenia.

Kolejne przepisy o charakterze zwyczajowym i stanowionym można znaleźć w statutach monarszych. Na pierwszym miejscu warto przypomnieć, że prejurykat Statutu małopolskiego Kazimierza Wielkiego *Item Petrus Iohannem traxit*¹³ (traktujący o kradzieży pszczół i miodu), podawany nieraz jako przykład prawa bartnego, w istocie ilustrował jedynie zasadę postępowania w sprawach o kradzież (bliższość dowodu powoda) i nie może zostać uznany za normę prawa bartnego¹⁴. W Statucie wielkopolskim odnaleźć można dwie normy prawa bartnego. Zawierały kary za obalenie drzewa bartnego i kradzież barci (art. XXVIII, XXXII)¹⁵.

⁹ Dwa dokumenty dotyczące bartnictwa w starostwach tucholskim i świeckiem, wyd. A. Mańkowski, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1917, t. 4, nr 1, s. 46–47. Akt ponownie konfirmował August III w 1762 r.

¹⁰ Wspomina o takich przypadkach M. Dobrowolska, *Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków 1931, s. 17–18.

¹¹ Mandat ks. Anny Mazowieckiej do sądów ziemi wiskiej (Liw, 4.05.1513), IMT 2, nr 203; Mandat Zygmunta I do Jana Dzierzgowskiego starosty warszawskiego (Wilno, 14.10.1533), IMT 3, nr 334; Mandat Zygmunta I do wszystkich starostów księstwa mazowieckiego (Wąchock, 9.10.1535), IMT 3, nr 342.

¹² Ostatnio wydanie: *Najstarszy Zwód Prawa Polskiego*, wyd. i oprac. J. Matuszewski, J. Matuszewski, Łódź 1995. Dawniejsze wydania omówione *ibidem*, s. 20–21.

¹³ *Statuty Kazimierza Wielkiego*, oprac. O. Balzer, wyd. Z. Kaczmarczyk, M. Sczaniecki, S. Weymann, Poznań 1947, s. 412–414 (art. LXI). Prejurykat występuje w rękopisach: O¹, Pt³, Pt¹, Kr, SV, D², Cz, St³, P¹, Pt², O², B², D³, B¹, P², Sk², F¹, St¹, D⁴, Sk¹, O⁵, a także w drukach: Sn¹, Sn², Ł, V¹, V². Brak go w: J¹, J², B⁴ (podobnie jak innych prejurykatów), a także O³, VB, D¹. Tłumaczenia polskie: Kodeks Świętosławów (1449 r.), AKP, t. 3, s. 261 (nr 34); Kodeks Dzikowski (1501 r.), AKP, t. 3, s. 34 (nr 42), s. 90 (nr 32); Kodeks Działyńskich, AKP, t. 3, s. 193 (nr 42); Kodeks Stradomski (1503–1518 r.), AKP, t. 3, s. 353 (nr 42), s. 458 (nr 32). Tłumaczenie ruskie: *Ruski przekład polskich statutow ziemskich z rękopisu moskiewskiego*, oprac. i wyd. S. Roman, A. Vetulani, Wrocław–Kraków 1959, s. 71 (nr 35). Syntagma: *Polskie statuty ziemskie w redakcji najstarszych druków (Syntagma)*, oprac. L. Łysiak, S. Roman, Wrocław–Kraków 1958, s. 78 (nr 34). Przepis ten jest także wzmiankowany w przypisie do art. 14, r. X, III Statutu litewskiego w druku z 1744 r. (*Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, Wilno 1744, s. 314). O tłumaczeniach statutow na język polski zob. O. Balzer, *Słowo o przekładach polskich statutow średniowiecznych zwłaszcza o Kodeksie Dzikowskim przekład taki zawierającym*, Lwów 1888.

¹⁴ K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego...*, s. 439.

¹⁵ *Statuty Kazimierza Wielkiego*, cz. 2: *Statuty Wielkopolskie*, oprac. i wyd. L. Łysiak, Warszawa–Poznań 1982, s. 36 (art. XXVIII *in fine*); s. 41 (art. XXXII *in medio*). W niektórych wersjach (D³, Sk²) ścięcie drzewa bartnego jest wyodrębnione z pozostałej części art. XXVIII. Tłumaczenia polskie: Kodeks Świętosławów (1449 r.), AKP, t. 3, s. 285–286 (nr 126), s. 295 (nr 37); Kodeks Dzikowski (1501 r.), AKP, t. 3, s. 58 (nr 144),

Istotny dla badań nad regale bartnym w Koronie jest jeden z przepisów Statutu warszawskiego. Niestety akt ten nie doczekał się jeszcze nowoczesnej edycji źródłowej¹⁶. Rękopisy omówił ostatnio Wacław Uruszczak¹⁷.

Szeroko status bartników książęcych regulował Statut warszawski ks. Janusza I z 1401 roku. Podobnie jak inne akty wydane przez książąt mazowieckich, znalazł się w wymienionej już edycji prawa mazowieckiego Jakuba Sawickiego¹⁸.

Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego zawierały przepisy dotyczące zasad użytkowania barci oraz normy karne. Szerzej omówiono je w poprzedniej pracy¹⁹.

s. 59 (nr 150), także: s. 159 (nr 25), s. 159–160 (nr 28); Kodeks Działyńskich, AKP, t. 3, s. 215 (nr 142), s. 216 (nr 149); Kodeks Stradomski (1503–1518 r.), AKP, t. 3, s. 383 (nr 142), s. 385 (nr 148). Z powodu zgodności brzmienia statutów w Kodeksie Świętojerskim i Wislicja z Kodeksem Stradomskim dwa pierwsze zostały pominięte tutaj, jak i w tłumaczeniach innych przepisów statutowych (O. Balzer, *Słowo o przekładach polskich statutów...*, s. 10–11). Tłumaczenie ruskie art. XXVIII: *Ruski przekład polskich statutów ziemskich...*, s. 92 (nr 132). Przepis ten znalazł się także w Syntagmatach: *Polskie statuty ziemskie...*, s. 108 (nr 128) oraz jest wzmiankowany w przypisie do art. 13, r. X, III Statutu litewskiego w druku z 1744 r. (*Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 314). Zob. także K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego...*, s. 439–440.

¹⁶ SV (rękopis dygestowy, 1430 r.), AKP, t. 4, s. 468–469 (nr 26). Zob. także tekst Syntagmatów: *Polskie statuty ziemskie...*, s. 127 (nr 26). Polskie tłumaczenia: Kodeks Świętosławów (1449 r.), AKP, t. 3, s. 305 (nr 25); Kodeks Dzikowski (1501 r.), AKP, t. 3, s. 130 (nr 22), s. 135–136 (nr 26); Kodeks Stradomski (1503–1518 r.), AKP, t. 3, s. 396 (nr 21). Wiadomo, że ustęp statutu warszawskiego przetłumaczony został na język ruski, niestety zachował się jedynie tekst rubryki: [27] *O kmetech, ktorzy z derzat' borti w zapuste* (*Ruski przekład polskich statutów ziemskich...*, s. 60). Przepis ten jest także wzmiankowany w przypisie do art. 3, r. X, III Statutu Litewskiego w druku z 1744 r. (*Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 308).

¹⁷ W. Uruszczak, *Rękopisy Statutu krakowsko-warszawskiego z 1421/1423 roku* [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Józwiak, Łódź 2016, s. 99–114. Zob. także dawniejsze prace tego autora: *idem*, *Z badań nad statutem warszawskim z 1423 roku* [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 135–147; *idem*, *Nowelizacje statutów Kazimierza Wielkiego w statucie warszawskim z 1423 roku. Z badań nad ustawodawstwem w dawnej Polsce*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*” 2006, t. 9, cz. 1, s. 93–108.

¹⁸ Statut warszawski ks. Janusza I o bartnikach i barciach (Warszawa 24.04.1401), IMT 1, nr 55; IMT 3, s. 241–243. Tłumaczenie polskie statutu z 1401 r. Macieja z Różana odnaleźć można w Kodeksie Świętosławów (1449 r.), AKP, t. 3, s. 318–321. Wcześniej tekst łaciński statutu publikowali m.in. J. Lelewel, *Księgi ustaw polskich i mazowieckich*, Wilno 1824, s. 140–141 oraz O. Balzer, *Średniowieczne prawa mazowieckiego pomniki z rękopisu petersburskiego*, AKP, t. 5, s. 248–251. Zob. także uwagi A. Brauna do art. 3 statutu: *idem*, *Z dziejów bartnictwa w Polsce. W sprawie art. 3-go ustaw bartnych mazowieckich z r. 1401*, Warszawa 1911, *passim*. Zob. także postanowienie ks. Konrada Mazowieckiego wraz z radą książęcą w sprawie daniny miodowej od „biednych wdów” (ok. 1231), IMT 1, nr 3.

¹⁹ K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego...*, s. 441–443.

	I Statut ²⁰	II Statut ²¹	III Statut (1744) ²²
zasady użytkowania barci w cudzych dobrach	art. 3, r. IX (tekst ruski) cap. 3, r. IX (tłum. łac.) art. 3 i 4, r. IX (tłum. pol.)	art. 3, r. X	art. 3, r. X
postępowanie w sporach o barcie	art. 6, r. IX (tekst ruski) cap. 5, r. IX (tłum. łac.) art. 7, r. IX (tłum. pol.)	art. 6, r. X	art. 6, r. X
zniszczenie drzewa bartnego	art. 13, 14, r. IX (tekst ruski) cap. 11, r. IX (tłum. łac.) art. 14, 15, 16, r. IX (tłum. pol.)	art. 13, r. X	art. 13, r. X
kradzież pszczół	art. 14, r. IX (tekst ruski) cap. 11, r. IX (tłum. łac.) art. 17, r. IX (tłum. pol.)	art. 14, r. X	art. 14, r. X
podpalenie lasu	brak	art. 17, r. X	art. 17, r. X
stawka główszczyzny i nawiązki	art. 1, r. XI (tekst ruski) cap. 1, r. XI (tłum. łac.) art. 1, r. XI (tłum. pol.)	art. 1, r. XII	art. 3, r. XII

Nieliczne normy prawa bartnego znajdowały się także w przywilejach generalnych. Przykładowo, zapisy takie odnaleźć można w przywilejach dla ziem podlaskich, które wydał Adam Tytus Działyński²³.

²⁰ Statut ziemski od Zygmunta I roku 1529. Litwie nadany [w:] Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563, Poznań 1841, s. 141–394. Nowsze edycje: Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senjia baltarusių, lotynų ir senjia lenkų kalbomis, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, vol. 2, cz. 1, Vilnius 1991; Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.), wyd. I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius 2001; Lietuvos Statutas. The Statute of Lithuania. Statuta Lituaniae (1529), wyd. E. Gudavičius et al., Vilnius 2002 (tłum. angielskie, litewskie i transkrypcja łacińska); Первый Литовский Статут (1529 г.) [Pervyj Litovskij Statut (1529 g.)], wyd. С. Лазутка, И. Валиконите, З. Гудавичюс [S. Lazutka, I. Valikonitė, E. Gudavičius], Вильнюс [Vilnius] 2004.

²¹ Statut litewski drugiej redakcyi (1566), AKP, t. 7, Kraków 1900. Zob. także nowsza edycja: Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года [Statut Vālikaga knāstwa Litovskaga 1566 goda], wyd. Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо [T.I. Dovnar, U.M. Satolin, J.A. Juho], Мінск [Minsk] 2003. Drugi statut litewski powstał równolegle w wersji ruskiej i łacińskiej, jednakże pierwsze wydanie ukazało się wyłącznie po rusku (J. Bardach, Statuty litewskie a prawo rzymskie, Warszawa 1999, s. 47).

²² Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego, Wilno 1744, <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=3633&from=publication> (tłum. pol.) (dostęp: 23.05.2016). Zob. także edycje źródłowe statutu w języku ruskim: Литовский Статут 1588 года [Litovskij Statut 1588 goda], t. 2: Тэкст [Tekst], wyd. І.І. Лапо [I.I. Łappo], Коўна [Kouna] 1938; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты – Даведкі – Каментарыі [Statut Vālikaga Knāstwa Litoŭskaga 1588. Tėksty – Davednik – Kamentarij], wyd. І.П. Шамякін [I.P. Šamākin] et al., Мінск [Minsk] 1989 (tekst ruski i tłum. na język rosyjski).

²³ Nadanie ziemi bielskiej praw ziemi drohickiej roku 1501 [w:] Zbiór praw litewskich..., s. 82–91. Tekst przywileju został opublikowany także w ramach wydawnictwa Lietuvos Metrika (1387–1546) 25, Vilnius 1998, nr 4; Ponowienie nadania praw polskich ziemi drohickiej roku 1516 [w:] Zbiór praw litewskich..., s. 118–121. Zob. też: Sądy starościńskie w ziemi drohickiej 1511. [w:] ibidem, s. 117–118.

2.1.3. Konstytucje sejmowe i prawodawstwo sejmikowe

Najbardziej znaną uchwałą sejmu walnego w sprawach bartnictwa była konstytucja dla Mazowsza uchwalona na sejmie w Piotrkowie w 1538 roku *De mellicidiis*. Ponadto pośrednio kwestię regale bartnego poruszał fragment konfirmacji praw Zygmunta II Augusta z 1550 roku. Oba akty dostępne są dzięki wydawnictwu *Volumina Legum* oraz najnowszej edycji prawodawstwa sejmowego *Volumina Constitutionum*²⁴. Nie sposób nie wspomnieć także o *Korekturze praw*, gdzie znalazły się, oparte na przepisach Statutów Kazimierza Wielkiego, normy penalizujące zniszczenie drzewa bartnego i zmodyfikowany prejudykat o kradzieży miodu i pszczoł, a także zmieniony przepis regulujący korzystanie z barci leżących w cudzych dobrach²⁵.

Niezwykłe ciekawym przykładem prawodawstwa sejmikowego w zakresie bartnictwa była uchwała szlachty wielkopolskiej podjęta na zgromadzeniu w Kole w 1502 roku. Jej przedmiotem były uprawnienia szlachty inkorporowanej ziemi wiskiej (1495) i regale bartne²⁶.

2.1.4. Prawodawstwo dominialne

Jednym z efektów wykonywania władzy dominialnej były wydawane przez właścicieli akty normatywne. W wielu ustawach wiejskich, zwanych też wilkierzami, odnaleźć można przepisy odnoszące się do bartników. Ponadto wyróżnić można także akty skierowane wyłącznie do bartników lub ich organizacji, czyli ordynacje bartne. Te ostatnie składały się na bartnicze prawa partykularne (tj. prawo bartne *sensu stricto*) obowiązujące w poszczególnych wspólnotach bartniczych.

2.1.4.1. Prawo wiejskie

Najważniejszą edycją źródłową ustaw wiejskich była ta przygotowana przez Stanisława Kutrzebę i ks. Alfonsa Mańkowskiego w ramach *Archiwum Komisji Prawniczej* (1938)²⁷. Została uzupełniona przez Stanisława Szczotkę tuż po wojnie (1949) o wykaz pominię-

²⁴ VC, t. 1, vol. 2: 1527–1549, oprac. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2000, s. 177 (1538), także w: VL, t. 1, wyd. J. Ohryzka, Petersburg 1859, s. 264 (f. 536–537); VC, t. 2, vol. 1: 1550–1585, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 27 (pkt 44) (1550), także w: VL, t. 2, wyd. J. Ohryzka, Petersburg 1859, s. 8 (f. 598). Konstytucja dla księstwa mazowieckiego z 1538 r. wydana została także przez J. Sawickiego, *Konstytucje dla księstwa mazowieckiego*, IMT 3, nr 354. Zob. K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego...*, s. 444–445.

²⁵ *Correctura statutorum consuetudinum Regni Poloniae*, wyd. M. Bobrzyński, SPPP 3, Kraków 1874, s. 184 (C. 747), s. 188 (C. 762), s. 89 (C. 333). Zob. także znane omówienie kodeksu pióra Wacława Uruszczaka (*Korektura praw z 1532 roku. Studium historycznoprawne*, t. 1–2, Warszawa 1990–1991), a także K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego...*, s. 445–446.

²⁶ Rozstrzygnięcie sporu między starostą wiskim a całą szlachtą ziemi wiskiej (Koło *in conventionem*, 29.04.1502), IMT 2, nr 165; Uгода między szlachtą ziemi wiskiej a bartnikami tejże ziemi (Przytuły *in conventionem particulari*, 2.06.1506), IMT 2, nr 181; Zatwierdzenie ugody szlachty ziemi wiskiej z bartnikami (Kraków, 23.02.1507), IMT 2, nr 182, 183, 184 (wcześniej publikowali te dokumenty O. Balzer w *Corpus Iuris Polonici*, t. 3, Kraków 1906, nr 4, 5 oraz I.T. Lubomirski w *Kodeksie dyplomatycznym Księstwa Mazowieckiego*, Warszawa 1862, nr 282). Zob. K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego...*, s. 443.

²⁷ *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, wyd. S. Kutrzeba, A. Mańkowski, AKP, t. 11, Kraków 1938.

tych aktów²⁸. Nieocenioną pracę w skatalogowaniu ustaw wiejskich wykonał później Stanisław Płaza²⁹.

W edycji Kutrzeby i Mańkowskiego odnaleźć można kilka ustaw, gdzie znalazły się przepisy regulujące kwestie bartnictwa lub pasiecznictwa³⁰. Także instruktarze ekonomiczne posiadały walor normatywny. Zawierały nakazy dotyczące gospodarki bartniczej oraz regulacje świadczeń w miodzie³¹. Mogły zawierać też ogólne nakazy i zakazy dotyczące gospodarki leśnej³². W przywilejach czy konfirmacjach władcy dla poddanych nieraz określano powinności i świadczenia, wśród których były i daniny miodowe³³. Mogły być one wydawane również przez starostów³⁴.

Choć w istocie nie stanowiły prawa wiejskiego, nie sposób w tym miejscu nie wspomnieć o wydawanych w ramach władztwa dominialnego aktach regulujących zasady gospodarki w puszczech hospodarskich. Najbardziej znane są ustawy ostatnich Jagiellonów dla Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1529 roku (ustawa ekonomiczna)³⁵, 1557 roku (ustawa włóczna)³⁶ oraz wzorowana na ustawie dla dóbr knyszyńskich ustawa leśna z 1567 roku³⁷.

Kwestie gospodarki bartnej mogły zostać uregulowane również w aktach podziału dóbr (*divisio bonorum*). Chyba najbardziej rozpowszechnionym w piśmiennictwie przykładem jest XV-wieczny akt dla dóbr Pileckich, opublikowany przez Przemysława Dąbkowskiego³⁸. Niewątpliwie szersza kwerenda w źródłach rękopiśmiennych ujawniłaby podobne postanowienia w innych aktach *divisionis bonorum*.

²⁸ S. Szczotka, *Uzupełnienia do zbioru polskich ustaw wiejskich*, CPH 1949, t. 2, s. 459–466.

²⁹ S. Płaza, *Źródła drukowane do dziejów wsi...*, s. 127–137.

³⁰ *Wilkiez dla wsi Małego Lubienia*, 1650 r. (s. 142); *Wilkiez dla starostwa tucholskiego*, 1749 r. (s. 318); *Wilkiez dla wsi szlacheckich powiatu lubawskiego*, 1756 r. (s. 360); *Wilkiez dla wsi stołowych biskupstwa chełmińskiego*, 1758 (s. 378); *Ustawa dla Pawłowa czyli Mercza pod Wilnem*, 1769/1771 r. (s. 416, 419) [w:] *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.* Zob. także: *Ordynacja biskupa krakowskiego dla klucza muszyńskiego*, 1647 r. [w:] *Ordynacje i ustawy wiejskie z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie, 1451–1689*, oprac. S. Kuraś, Kraków 1960, nr 99.

³¹ *Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII i z XVIII wieku*, wyd. S. Pawlik, Kraków 1915, s. 16–17, nr 74, 86 (instruktarz dla Jaworowa); s. 37, nr 44 (instruktarz dla Junczewicz); s. 201 (instruktarz abelski); s. 256, nr 4; s. 272, nr 19; s. 280, nr 1–6.

³² Zob. A. Czapiuk, *Gospodarka w dobrach radziwiłłowskich w XVII wieku w świetle instruktarzy ekonomicznych* [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003, s. 409.

³³ *Materyały do dziejów robocizny w Polsce w XVI wieku*, wyd. S. Kutrzeba, AKP, t. 9, Kraków 1913, nr 23 (1529 r.); nr 39 (1540 r.); nr 69 (1556 r.); nr 83 (1569 r.).

³⁴ *Ibidem*, nr 77 (1561 r.); nr 84 (1569 r.); nr 85 (1569 r.).

³⁵ *Ustawa ekonomiczna dla Litwy z roku 1529* [w:] *Zbiór praw litewskich...*, s. 126–131 (art. XIV, XV, XXVI).

³⁶ J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, Wilno 1844, s. 229–276. Inne edycje omówił J. Ochmański, *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI w.* [w:] *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986.

³⁷ Tekst opublikował O. Hedemann, *Ustawa leśna 1567 r.*, „Echa Leśne” 1936, nr 4, s. 3–4. Fragmenty zob. też w *idem*, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939, s. 210–211.

³⁸ P. Dąbkowski, *Bartnictwo w dawnej Polsce. Szkice gospodarczo-prawne*, Lwów 1923, s. 10–11. Opublikowany pierwotnie w *Aktach grodzkich i ziemskich z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 19, Lwów 1906, nr 172 (s. 33). Szerzej zob. J. Pielas, *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013, s. 268–270.

2.1.4.2. Partykularne prawo bartne

Wspólnoty bartników często rządziły się swoim własnym prawem, nienależącym do tzw. prawa wiejskiego. Partykularne prawo bartne mogło mieć charakter zwyczajowy lub stanowiony. Choć nie najważniejszym, ale z pewnością najczęściej wykorzystywanym źródłem poznania partykularnego prawa bartników (prawa bartnego *sensu stricto*), przede wszystkim ze względu na obszerność regulacji, są tzw. ordynacje bartne, w tym spisy prawa bartnego³⁹. Zdarzało się, że wpisywano je w księgi bartne (zob. niżej). Znałe są ordynacje zarówno z dóbr królewskich, jak i prywatnych czy duchownych. Wydawane były przez monarchę (jako zwierzchnika dominialnego), zarządców dóbr królewskich (starostów) i właścicieli: szlachtę lub duchowieństwo. Zdarzało się, że inicjatywa ich powstania wychodziła od samych bartników. Mogła przyjąć formę supliki, a czasem nawet uchwały zgromadzenia bartników.

Przegląd znanych źródeł rozpocząć można od kilku krótkich, liczących zaledwie parę przepisów, ordynacji bartnych. W 1933 roku XVI-wieczną, wydaną przez Zygmunta I ordynację dla bartników bieckich opublikował Józef Rafacz⁴⁰. Wcześniej (1917) niewielką uchwałę zgromadzenia bartników drzycimskich wydał ks. A. Mańkowski⁴¹. W swojej pracy o bartnikach jedlnieńskich ich prawo, spisane w księdze bartnej prawdopodobnie w 1661/1662 roku, opublikował Alojzy Wójtowicz⁴².

O wiele bardziej znane są dwa spisy prawa bartnego pochodzące z puszczy północnego Mazowsza. Prawdopodobnie jako pierwszy powstał, wbrew dotychczasowym ustaleniom, tzw. zwód Skrodzkiego⁴³. Opublikowany przez Adama Kryńskiego tekst, najpierw uchwalony przez zgromadzenie bartników i spisany przez pisarza Stanisława Skrodzkiego, został następnie zatwierdzony w 1616 roku przez kasztelana wyszogrodzkiego Adama Kossobudzkiego (starosta łomżyński w latach 1613–1629)⁴⁴. W świetle arengi spisu można jednak przypuszczać, że pierwotna uchwała (której tekstu niestety nie znamy) podjęta została kilkadziesiąt lat wcześniej, w listopadzie 1581 lub 1582 roku (zgromadzenie rugowe nowogrodzkie), a więc tuż po objęciu starostwa przez Andrzeja Modliszewskiego (1 marca 1581 roku; trzymał starostwo do śmierci pod koniec 1604 lub na początku 1605 roku)⁴⁵, który jednak uchwały nie konfirmował⁴⁶.

³⁹ O partykularnym prawie bartnym, pojęciu ordynacji bartnej i spisu prawa bartnego zob. K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego...*, s. 449–454.

⁴⁰ J. Rafacz, *Biecka ordynacja bartna z r. 1538*, „Themis Polska” 1933, t. 8, s. 6–8.

⁴¹ *Dwa dokumenty dotyczące bartnictwa...*, s. 47–48.

⁴² A. Wójtowicz, *Obelść, obelnicy i prawo obelne*, Warszawa 1930, s. 21.

⁴³ Zwód Skrodzkiego opublikowany został z nieznanego mi rękopisu w ramach serii *Scriptores Rerum Polonicarum* (t. 9; AKH, t. 3, Kraków 1886, s. 1–44) przez A.A. Kryńskiego. Wydawca opracował także słownik do tej edycji: *Słownik wyrazów godnych uwagi, użytych w „Porządku prawa bartnego” dla starostwa łomżyńskiego z r. 1616*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, t. 4, Kraków 1891, s. 50–87.

⁴⁴ K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (Materiały źródłowe)*, Warszawa 2017, s. 356.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 356.

⁴⁶ Stanisława Skrodzkiego *porządek prawa bartnego*, s. 8. Por. jednak Z. Gloger, *Bartne prawo* [w:] *idem, Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1, Warszawa 1958, s. 118, który datował spis na 1583 r. Zob. też K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego...*, s. 452.

Innym znanym spisem prawa bartnego jest tzw. zwód Niszczyckiego, wydany przez Kazimierza Władysława Wójcickiego na podstawie druku z 1730 roku⁴⁷. Sporządził go najprawdopodobniej kasztelan raciański Krzysztof Niszczycki (starosta ciechanowski w latach 1580–1589, 1600–1609; starosta przasnyski od 1589 do 1612 lub 1613 roku)⁴⁸, zapewne na prośbę poddanych bartników. Nieznana jest niestety dokładna data powstania zbioru⁴⁹. Wbrew sugestiom wydawcy, który datował spis na 1559 rok, zbiór powstał prawdopodobnie pod koniec XVI lub na początku XVII wieku, a na pewno nie wcześniej niż w 1580 roku (nadanie Niszczyickiemu starostwa ciechanowskiego)⁵⁰. Kwestia datowania prawa bartników przasnyskich i wzajemnej zależności zwodów Skrodzkiego i Niszczyckiego stanowi niezwykle interesujący postulat badawczy.

Po 1945 roku niezwykle ważną publikacją źródłową była praca Gerarda Labudy, w której rozwinął przedwojenne ustalenia Karola Górskiego dotyczące prawa bartnego w Prusach Królewskich. Obaj badacze opracowali i wydali wzorowane na nieznanym tekście tucholskim prawa bartne starostw: świeckiego⁵¹, człuchowskiego⁵² oraz ziemi lęborsko-bytowskiej⁵³. Ponadto Labuda wskazał miejsce publikacji prawa bartnego z prywatnych

⁴⁷ Zwód Niszczyckiego wydany został w ramach *Biblioteki starożytnej pisarzy polskich*, Warszawa 1844, s. 217–271. Druk z 1730 r., który stanowił źródło dla wydawcy, opierał się z kolei na nieznanym wydaniu z 1659 r. Wydanie z 1730 r. notuje S. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 12 (ogólnego zbioru t. 23), Kraków 1910, s. 161. Przed Wójcickim zbiór odpisał także Wincenty Hipolit Gawarecki. Umieścił go w niewydanym (z powodu wybuchu powstania listopadowego) trzecim tomie „Pamiętnika historycznego plockiego”. Rękopis przechowywany jest obecnie w Krakowie, w zbiorach Biblioteki Czartoryskich, rkps 2202 (s. 7–82). Zob. *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie: sygnatury 2001–2300*, oprac. J. Nowak, J. Pezda, P. Prokop, J. Tomaszewicz, B. Żulińska, red. J. Nowak, Kraków 1999, s. 312–313.

⁴⁸ K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie...*, s. 292, 351.

⁴⁹ Problem datacji podnosili wcześniej autor biogramu Niszczyckiego w *Polskim Słowniku Biograficznym* Henryk Kotarski (*Niszczycki Krzysztof h. Prawdzic (ok. 1540–1617)*, PSB, t. 23, s. 135–136) oraz Leszek Karłowicz (*Kiedy powstało prawo bartnicze Krzysztofa Niszczyckiego*, „Pszczelarstwo” 1986, nr 6, s. 21–22).

⁵⁰ Szerzej zob. K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego...*, s. 449, przyp. 203. W szczególności warto zwrócić uwagę na to, że w tekście źródłowym wielokrotnie powielany jest termin „starostwo przasnyskie”, które według K. Chłapowskiego powstało dopiero po wydzieleniu ze starostwa ciechanowskiego w 1589 r. (K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie...*, s. 292). Co więcej, na stronie tytułowej Niszczycki tytułowany jest starostą ciechanowskim i przasnyskim, a kasztelan raciański trzymał obie królewskiezniny jednocześnie jedynie w latach 1600–1609, co mogłoby zawęzić czas powstania zbioru do tego okresu. Nie można oczywiście wykluczyć anachronicznej tytułatury starosty w wydanym przecież ponad sto lat później druku (1730). Powyższe spostrzeżenia służyć mogą jedynie za punkt wyjścia odrębnej rozprawy.

⁵¹ G. Labuda, *Nieznanym pomnik polskiego prawa bartnego na Pomorzu*, „Rocznik Gdański” 1955, t. 14, s. 364–368. Pierwotnie prawo bartne starostwa świeckiego wydał J. Pannewitz, *Das Forstwesen von Westpreussen in statistischer, geschichtlicher und administrativer Hinsicht*, Berlin 1829, s. 385–390 (za G. Labuda, *Nieznanym pomnik polskiego prawa bartnego...*, s. 342).

⁵² G. Labuda, *Nieznanym pomnik polskiego prawa bartnego...*, s. 355–364. Tekst człuchowskiego prawa bartnego przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Szczecinie, w zespole Archiwum Domen w Koszalinie (Domänenarchiv zu Köslin), seria 1 (Allgemeine Sachen), nr 4 (dawna sygnatura 18/I). Zob. <https://szukajwarchiwach.pl/65/5/0/1/4>. Por. *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie. Przewodnik*, red. H. Lesiński, Warszawa 1964, s. 68–69; *Archiwum Państwowe w Szczecinie. Przewodnik po zasobie archiwalnym: akta do 1945 roku*, oprac. R. Gaziński, P. Gut, M. Szukała, Warszawa–Szczecin 2002, s. 43–44.

⁵³ Prawo bartnicze obowiązujące w ziemi lęborsko-bytowskiej za wydawnictwem J.C.C. Oelrichsa (*Das grausame Recht im Lande Lauenburg und Bütow*, Berlin 1792) podał K. Górski (*idem*, *Mało znany pomnik prawa bartnego pomorskiego*, „Rocznik Gdański” 1933/1934, t. 7/8, s. 332–347). Ostatnio o bartnictwie w ziemi lęborsko-bytowskiej pisał M. Kargul, *Bartnictwo na ziemi bytowskiej w okresie nowożytnym*, „In Gremio. Studia nad historią, kulturą i polityką” 2011, t. 5, s. 57–72.

dóbr ziemskich (wzorowanego na prawie tucholskim)⁵⁴. O istnieniu ordynacji bartników waleckich starostwa nowodworskiego (1750) wspominał J. Rafacz⁵⁵.

Szeroką działalność prawodawczą dla poddanych bartników prowadzili biskupi krakowscy. Odnoszące się do nich akty normatywne z XVII i XVIII stulecia publikował Stanisław Barański⁵⁶, a o innych (niepublikowanych) wspominał J. Rafacz⁵⁷. Natomiast prawo bartników jabłonowskich z dóbr biskupstwa płockiego opublikował Hubert Wajs⁵⁸. Ordynację z szlacheckich dóbr wierchowskich wydał Józef Mazurkiewicz⁵⁹, a o akcie z dóbr kockich Firlejów wspominał Adolf Bocheński⁶⁰.

Formą wykonywania zwierzchnictwa dominialnego przez monarchów były przywileje wydawane poddanym. Akty Zygmunta III Wazy z 1630 roku dla bartników ostrołęckich i łomżyńskich (nowogrodzkich) opublikowali odpowiednio Andrzej Markowski i Romuald Żukowski⁶¹, z kolei o przywileju dla bartników leżajskich wspominał Józef Półciwarteł⁶².

Akty normatywne są obecnie najczęściej wykorzystywanym rodzajem źródeł w badaniach nad prawnymi aspektami organizacji i funkcjonowania bartnictwa. Stanowią klucz do poznania zarówno prawa zwyczajowego, jak i stanowionego. Nie można jednak na nich poprzestać.

2.2. Inne źródła historyczne

Wiele interesujących informacji z zakresu prawa bartnego odnaleźć można także w innych źródłach historycznych. Należą do nich przede wszystkim księgi sądowe (sądów bartnych, wiejskich, referendarskich), ale też prace staropolskich prawników, źródła o charakterze inwentarzowym oraz źródła archeologiczno-prawne.

⁵⁴ A. Treichel, *Das Beutnerrecht von Gemel, Kr. Schlochau*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Reg[ierungs]-Bezirk Marienwerder” 1889, t. 23, s. 3–9 (cyt. za: G. Labuda, *Nieznany pomnik polskiego prawa bartnego...*, s. 342).

⁵⁵ AGAD, MK 55, f. 192–193. Cyt. za: J. Rafacz, *Biecka ordynacja bartna z r. 1538*, s. 2.

⁵⁶ S. Barański, *Dzieje bartnictwa w Puszczy Świętokrzyskiej w zarysie*, Kielce 1979, s. 65–66 (bp Marcin Szyszkowski, 1621); s. 66–68 (bp Kazimierz Łubieński, 1715); s. 69 (bp Konstanty Felician Szaniawski, 1 poł. XVIII w.).

⁵⁷ Archiwum Kapituły Krakowskiej 3, f. 289 (1629); f. 599 (1668); Przywilej bpa Andrzeja Trzebieckiego, Akta kanclerskie 30, f. 267–270. Sygnatury przytaczam za J. Rafaczem, *Biecka ordynacja bartna z r. 1538*, s. 2.

⁵⁸ H. Wajs, *Bartnicy z Jabłonnicy i ich „prawo bartne” z XVII–XVIII w.*, „Sylwan” 1984, nr 10, s. 69–74.

⁵⁹ J. Mazurkiewicz, *Zabytek prawa bartnego w Wierchowiskach z ostatnich lat Rzeczypospolitej szlacheckiej*, CPH 1958, z. 2, s. 291–302. Zob. *Katalog rękopisów Biblioteki Publicznej im. Łopacińskiego w Lublinie*, oprac. A. Jaworowski, Lublin 1913, s. 115 (*Ustawa cechu bartnickiego Wierchowskiego*).

⁶⁰ A. Bocheński, *Beitrag zur Geschichte der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Polen auf Grund archivalischer Quellen der Herrschaft Kock*, Krakau 1895, s. 133–134.

⁶¹ A. Markowski, *O barciach i bartnikach w Zagajnicy Ostrołęckiej*, Ostrołęka 1982, s. 10–12, na podstawie tekstu znajdującego się w wypisach Ludwika Krzywickiego przechowywanych w Bibliotece Narodowej w Warszawie (Akc. 7333). Tekst przywileju był wcześniej wydany m.in. przez W.H. Gawareckiego, *Pamiętnik historyczny płocki*, t. 2, Warszawa 1830, s. 71–76; R. Żukowski, *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do połowy XIX wieku*, Białystok 1965, s. 81–83. Edycję oparł Żukowski na kopii przywileju z 1699 r. przechowywanej w AGAD, dok. perg. nr 8696.

⁶² Induc. Rel. Castr. Prem., t. 360, s. 1795–1796. Cyt. za: J. Półciwarteł, *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI–XVIII wieku*, Warszawa–Kraków 1972, s. 144–145.

2.2.1. Księgi sądowe ziemskie

W księgach późnośredniowiecznych sądów ziemskich odnaleźć można zapiski zawierające „sprawy bartne”. Wykaz drukowanych ksiąg ziemskich sporządził Stanisław Płaza⁶³. Liczne przykłady z ziemskich ksiąg mazowieckich podawali w swoich pracach Kazimierz Tymieniecki i Józef Rafacz. Spektrum treści zapisek jest szerokie, żeby wymienić tylko sprawy karne (np. kradzież miodu i pszczoł, narzędzi), wpisy alienacji czy zastawów barci. Wśród wpisów znajdowały się też takie, które świadczyły o funkcjonowaniu organizacji bartnych czy istnieniu regale bartnego. Część ksiąg ziemskich zawierała także wpisy spraw rozpatrywanych przez sądy bartne⁶⁴.

2.2.2. Księgi bartne

By poznać rzeczywistą organizację i funkcjonowanie wspólnot bartnych, trzeba wyjść poza sferę normatywną i zbadać działalność urzędów i sądów bartnych. Jak wiele im podobnych, posługiwały się one księgami, które zwykło się nazywać księgami bartnymi.

Jedleńskie księgi prawa obelnego wydał w 1874 roku ks. Józef Gacki⁶⁵. Rękopis przechowywany jest obecnie w Bibliotece Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie⁶⁶. Składa się z trzech zeszytów obejmujących kolejno lata 1572–1658 (k. 1–43), 1744–1769 (k. 44–58) i 1781–1835 (k. 59–98). W zapiskach odnaleźć można wpisy alienacji barci, ślady funkcjonowania organizacji bartniczej (m.in. wyroki sądu bartnego) oraz danin miodowych, a ponadto wpisy transakcji (alienacji, działów) niezwiązanych z bartnictwem, co wydawca tłumaczył popularnością ksiąg bartnych wśród okolicznej ludności⁶⁷. Na innych aktach bartnego sądu jedleńskiego oparł się Alojzy Wójtowicz. Wykorzystał on księgę liczącą 255 kart *in quarto*⁶⁸ i obejmującą zasadniczo lata 1572–1683, w której odnalazł 395 zapisek oraz wspomniany wyżej *Porządek prawa obelnego*. Jej nagłówek brzmiał: *Porządek sprawy wszelakiej sąsyad Jedleńskich tak około przedawanya albo kupowanya ymienya, albo yakim kolwiek obyczaiem darowanya albo pożyczanya yak około barczy, yako tesz rol albo y inszego ymienya*. Zapiski dotyczyły spraw karnych, a także wyznaczania bartnikom miejsc w puszczy, alienacji barci, umów przedślubnych oraz transakcji i działów gruntów. *Porządek prawa obelnego* z 1661 lub 1662 roku był natomiast zbiorem kilku

⁶³ S. Płaza, *Źródła drukowane do dziejów wsi...*, s. 83–93, 162–168.

⁶⁴ K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecych a ustalanie się stanów na Mazowszu pod koniec wieków średnich*, Poznań 1922, s. 72–84; J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu w późniejszym średniowieczu*, „Studia nad Historią Prawa Polskiego” t. 18, z. 1, Lwów 1938, *passim*.

⁶⁵ J. Gacki, *Jedlnia, w niej kościół i akta obelnego prawa*, Radom 1874, s. 140–278. Jak podał autor, odpisał je z oryginalnej oprawionej księgi, która mieściła trzy zeszyty obejmujące lata 1572–1835. Dokumentów tych miał „nie odnaleźć” A. Wójtowicz, *Obelść, obelnicy i prawo obelne*, s. 14. Tymczasem rękopis, z którego korzystał ks. J. Gacki, notuje J. Czubek, *Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie*, Kraków 1906, nr 1554.

⁶⁶ Biblioteka PAU/PAN, rkps 1554 (mikrofilm nr 160).

⁶⁷ J. Gacki, *Jedlnia, w niej kościół i akta obelnego prawa*, s. 81–82. Sytuacja bartników w całej Puszczy Kozienskiej w XVIII stuleciu uległa pogorszeniu. W 1784 r. administrator ekonomii kozienskiej doprowadził do znacznego ograniczenia autonomii bartników – nie mogli odtąd zakładać barci bez pozwolenia leśniczych (R. Zaręba, *Puszcza Kozienska w XVIII w.*, KHKM 1963, R. 11, z. 2, s. 260).

⁶⁸ W innym miejscu podaje liczbę 226 kart.

przepisów dotyczących przestępstw na szkodę bartników oraz organizacji bartniczej. A. Wójtowicz przytoczył treść *Porządku... in extenso*⁶⁹.

Interesujące rysuje się historia ksiąg bartnych nowogrodzkich z ziemi łomżyńskiej. Były one własnością profesora botaniki Uniwersytetu Lwowskiego Teofila Ciesielskiego. Po jego śmierci (1916) w drodze zapisu nabył je sławista prof. Jan Leciejewski, również związany z lwowską uczelnią. W 1926 roku księgi bartne nowogrodzkie (obejmujące lata 1629–1739) trafiły do Archiwum Państwowego w Poznaniu, gdzie znajdują się do dziś⁷⁰. Pierwsza księga (1629–1669) liczy 452 strony⁷¹; II księga (1670–1707) – 154 strony⁷²; III księga (1682–1708) – 190 stron⁷³; IV księga (1704–1739) – 152 strony⁷⁴. Pomimo upływu niemal dziewięćdziesięciu lat od ich publikacji wciąż aktualny pozostaje postulat kompletnego wydania tych ksiąg. Całą IV księgę zimą 1927/1928 roku odpisał ks. Wojciech Kranowski, jednak z braku środków zdołał opublikować (w czasopismach pszczelarskich) jedynie ekscerpty⁷⁵. Księgi te są o tyle cenne, że pochodzą z Nowogrodu w ziemi łomżyńskiej, gdzie obowiązywało prawo znane z tzw. zwodu Skrodzkiego. Oferują one niezmiernie rzadką możliwość porównania spisanych zwyczajów i prawa stanowionego bartników nowogrodzkich z praktyką sądową XVII i XVIII stulecia. Znalazły się w aktach nowogrodzkich akty niesporne (wpisy darowizn, sprzedaży, zamiany, zastawu, depozytu, dzierżawy, działów majątkowych, testamentów i zapisów, etc.) oraz sporne⁷⁶. Ponadto warto wspomnieć, że od 1925 roku w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie znajdowały się *Akta bartne klucza no-*

⁶⁹ A. Wójtowicz, *Obelść, obelnicy i prawo obelne*, s. 5, 14–27. Treść *Porządku prawa obelnego* na s. 21. Niestety autor nie wskazał lokalizacji omawianej przezeń księgi jednolitej, stąd nie wiadomo, czy przetrwała II wojnę światową, a jeśli tak, to gdzie się obecnie znajduje. Z tego źródła korzystał także W.A. Maciejowski, *Historia prawodawstw słowiańskich*, t. 1, wyd. 2, Warszawa 1856, s. 225–227. Wskazał on, że rękopis otrzymał „od Prokuratorzy jenerałnej”.

⁷⁰ Scharakteryzował księgi nowogrodzkie na łamach „Pszczelnictwa Polskiego” J. Rundstein, *Cztery księgi bartne nowogrodzkie z XVII-go i XVIII-go wieku*, „Pszczelnictwo Polskie” 1927, nr 9–12, s. 263–269, 293–299, 324–331, 356–361; 1928, nr 1, s. 4–7; *idem*, *Źródła prawa bartnego*, „Pszczelnictwo polskie” 1928, nr 8, s. 235; W. Kranowski, *Przedmowa* [w:] *Cztery księgi bartne nowogrodzkie z XVII-go i XVIII-go wieku*, „Pszczelnictwo Polskie” 1927, nr 9, s. 263–265; *idem*, *Adnotacja w sprawie odpisu czwartej księgi „aktów bartnych nowogrodzkich”, przesłanego do Archiwum Państwowego w Poznaniu*, „Bartnik Postępowy” 1928, nr 8, s. 257–259; *idem*, *Czwarta księga „Aktów bartnych Nowogrodzkich”*, „Pszczelnictwo Polskie” 1928, nr 7, s. 202–204. Korzystali z nich m.in. R. Żukowski, *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej...*, s. 9 oraz U. Kuczyńska, *Bartnictwo kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, Łomża 2004. Zob. także *Materiały do katalogu ksiąg sądowych wiejskich z Wielkopolski i Mazowsza*, oprac. T. Wiślicz, *Collectanea ad historiam plebeorum*, <https://plebeorum.wordpress.com> (dostęp: 29.03.2017).

⁷¹ AP w Poznaniu, Miscellanea 253.

⁷² AP w Poznaniu, Miscellanea 254.

⁷³ AP w Poznaniu, Miscellanea 255.

⁷⁴ AP w Poznaniu, Miscellanea 256.

⁷⁵ W. Kranowski, *Wyjątki z 4-tej księgi bartnej nowogrodzkiej*, „Pszczelnictwo Polskie” 1928, nr 10, s. 300–302; *idem*, *Wyjątki z 4-tej księgi bartnej nowogrodzkiej (dokończenie)*, „Pszczelnictwo Polskie” 1928, nr 11, s. 332–335 [1726–1727 r.]; *idem*, *Adnotacja w sprawie odpisu...*, nr 8, s. 258–259; nr 9, s. 294–299 [1721–1723 r.]; *idem*, *Niektóre wyjątki z czwartej księgi aktów bartnych nowogrodzkich*, „Bartnik Postępowy” 1928, nr 11, s. 368–374 [1724–1725 r.]; nr 12, s. 397–400 [1726 r.]. Sporządzony odpis IV księgi nowogrodzkiej miał być przesłany do poznańskiego archiwum. *Idem*, *Adnotacja w sprawie odpisu...*, nr 8, s. 257.

⁷⁶ O samych księgach nowogrodzkich i ich zawartości zob. U. Kuczyńska, *Bartnictwo kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, s. 68–72.

wogrodzkiego z 1756 roku (nabytek z Archiwum Państwowego w Suwałkach). Niestety uległy zniszczeniu podczas ostatniej wojny⁷⁷.

W zbiorach Archiwum Narodowego w Krakowie znajduje się księga bartna z zachodniej Kurpiowszczyzny⁷⁸. Dostępna jest także jej zdigitalizowana wersja⁷⁹. Obejmuje lata 1710–1760 i liczy 256 stron. Scharakteryzowała ją ostatnio Maria Weronika Kmoch. Ma zawierać wpisy spraw niespornych (także testamenty bartników) oraz nieliczne sprawy karne (m.in. o kradzież pszczoł). Siedziba prowadzącego księgę sądu bartnego dla Puszczy Płodownickiej i Chorzelskiej znajdowała się we wsi Jednorozec. Omawiana księga jest owocem działalności sądu bartnego, który podlegał staroście przasnyskiemu. Zapiski stanowią kolejną, po księgach nowogrodzkich, okazję do zweryfikowania praktyki sądowej z obowiązującym na danym terenie aktem normatywnym (tym razem zwodem Niszczyckiego)⁸⁰.

Lata 1478–1637 obejmuje księga sądów bartnych starostwa leżajskiego. Liczy 629 kart, według badaczy zawiera głównie wpisy alienacji barci⁸¹. Przechowywana jest w zbiorach wrocławskiego Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, a w zasobach Dolnośląskiej Biblioteki Cyfrowej dostępna on-line jest także wersja zdigitalizowana rękopisu⁸². Ze starostwa leżajskiego pochodzą również pozostające w zasobie archiwalnym Ossolineum „akta bartników puszczy leżajskiej” z lat 1560–1846 (94 strony)⁸³, a także „wyroki sądu bartnego w Leżajsku 1655–1754” znajdujące się w Bibliotece PAN w Kórniku⁸⁴.

⁷⁷ *Kronika. Archiwum Główne w Warszawie, lata 1915–1926*, „Archeion” 1927, t. 2, s. 135 (nr 12); A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, cz. 2: *Akta miejskie i wiejskie* [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 220.

⁷⁸ ANKr, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 720 i 721 (odpis). Z pewnością słuszne jest przypuszczenie M.W. Kmoch, że to właśnie o tej księdze wspominał Zygmunt Gloger w swojej pomnikowej Encyklopedii Staropolskiej (*Z. Gloger, Bartne prawo*, s. 119).

⁷⁹ ANKr, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 720: <http://szukajwarchiwach.pl/29/678/0/9/720>; *ibidem*, sygn. 721: <http://szukajwarchiwach.pl/29/678/0/9/721> (dostęp: 31.03.2017).

⁸⁰ M.W. Kmoch, *Księga sądu bartnego zachodniej Kurpiowszczyzny z lat 1710–1760. Możliwości badawcze*, „Teka Historyka” 2016, z. 52, s. 54–71. Zob. także *Materiały do katalogu ksiąg sądowych wiejskich...*

⁸¹ Bibl. Ossol., rkps 6128/II (mikrofilm nr 31971 w Bibliotece Narodowej). Szerzej zob. K. Wolski, *Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI w.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio B: Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia, 1952 (wyd. 1955), t. 7, s. 129–130; J. Półciwiar-tek, *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego...*, s. 130, 143–145, 179–185; E. Ferenc-Szydelko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 12; T. Wiślicz, Ewa Ferenc-Szydelko, „Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarszych w Polsce”, *Poznańskie TPN, Wydział Historii i Nauk Społecznych, Prace Komisji Historycznej*, t. 49, Poznań 1995, ss. 151, bibl., ilustr., KHKM 1996, R. 44, s. 438; *Inwentarz Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, t. 1: *Rękopisy 1–7325*, red. J. Turska, Wrocław 1948, s. 381. Zob. także *Uzupełnienia do katalogu małopolskich ksiąg sądowych wiejskich*, oprac. T. Wiślicz, *Collectanea ad historiam plebeanorum*, <https://plebeanorum.wordpress.com> (dostęp: 29.03.2017).

⁸² <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=7574&from=publication> (dostęp: 29.03.2017).

⁸³ Bibl. Ossol., rkps 6129/II, t. 3 (mikrofilm nr 28585 w Bibliotece Narodowej); *Inwentarz Biblioteki Zakładu Narodowego...*, t. 1: *Rękopisy 1–7325*, s. 381. Zob. *Uzupełnienia do katalogu...*

⁸⁴ Bibl. Kórnik, rkps 11084. W świetle inwentarza „wyroki sądu bartnego” znajdują się w jednostce archiwalnej *Zbiór akt dotyczących bartnictwa w starostwie leżajskim 1578–1767* (sygn. rkps 11084), która zawiera również m.in. mandaty królewskie związane z leżajskim bartnictwem. Zob. szerzej: *Inwentarz rękopisów Biblioteki Kórnickiej*, z. 4: sygn. 11008–12000, oprac. R. Marciniak, J. Wiesiołowski, Kórnik 1983, s. 46. Zob. także: *Uzupełnienia do katalogu...*

Siedemnastowieczna księga bartnicza starostwa człuchowskiego przechowywana jest w Archiwum Państwowym w Szczecinie. Znajdują się w niej wpisy w językach polskim i niemieckim. To z niej korzystał Gerard Labuda, opracowując *Nieznany pomnik prawa bartnego*⁸⁵. Opublikował też jej fragmenty: kilka wyroków sądu bartniczego, formuły przysięg, spis barci z 1744 roku oraz tekst prawa bartnego⁸⁶.

Znana jest także zapiska uchwały bartników z księgi bartnej pochodzącej ze starostwa świeckiego – opublikował ją ks. A. Mańkowski⁸⁷.

Fragmenty bartnej księgi kamienieckiej (woj. mazowieckiej) z początku XVI stulecia znajdują się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, współopracowane z zapisami sądów ziemskiego i grodzkiego warszawskiego⁸⁸. Zbiór obejmuje 88 zapisów spraw bartnych z lat 1501–1517. Zostały one opublikowane przez Annę Borkiewicz-Celińską w 1974 roku w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej”⁸⁹. Księgi kamienieckie z lat 1660–1765 podzieliły los wielu archiwaliów przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych – zostały zniszczone w czasie II wojny światowej, podobnie jak bartnicze księgi miasta Broku (1737–1809) i Ostrołęki (1612–1687, 1689–1772)⁹⁰.

Znana jest także księga bartników wierzchowskich z końca XVIII i początku XIX wieku⁹¹ – zawiera ona zarówno dekrety, jak i zapisy sądu bartnego. Jej fragmenty opublikował Józef Mazurkiewicz⁹².

Zachowane księgi sądów bartnych są świadectwem faktycznej działalności wspólnoty bartniczej – rejestrowano w nich obrót prawny barciami, zapisywano wyroki sądów bartnych. Służyć mogły nie tylko samym bartnikom, ale także okolicznej ludności, która korzystała z nich, być może nie posiadając własnych ksiąg wiejskich. Fakt prowadzenia ksiąg bartniczych dowodzi, że wspólnoty bartników nie istniały li tylko na kartach spisanych praw bartniczych, ale rzeczywiście funkcjonowały i pozostawiły współczesnym badaczom niezwykle cenną, a z pewnością niewykorzystywaną spuściznę.

⁸⁵ AP w Szczecinie, w zespole Archiwum Domen w Koszalinie (Domänenarchiv zu Köslin), seria 1 (Allgemeine Sachen), nr 4 (dawna sygnatura 18/I). Zob. <https://szukajwarchiwach.pl/65/5/0/1/4>. Por. *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie...*, s. 68–69; *Archiwum Państwowe w Szczecinie...*, s. 43–44.

⁸⁶ G. Labuda, *Nieznany pomnik polskiego prawa bartnego...*, s. 355–364, 368–374.

⁸⁷ *Dwa dokumenty dotyczące bartnictwa...*, s. 47–48.

⁸⁸ AGAD, Księgi ziemskie i grodzkie warszawskie, 9. Szerzej księgę charakteryzuje A. Borkiewicz-Celińska, *Kamieniecka księga sądów bartnych 1501–1517 (fragmenty)*, KHKM 1974, r. 22, z. 2, s. 258–260.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 261–282. Edycja zawiera indeksy osobowy, geograficzny i rzeczowy oraz mapę części województwa mazowieckiego. Wypis z lustracji starostwa kamienieckiego (kamieńczykowskiego) opublikował J. Rundstein, *Z dziejów bartnictwa XVI wieku*, „Pszczelnictwo Polskie” 1927, nr 8, s. 236–238.

⁹⁰ R. Żukowski, *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej...*, s. 9. Zob. także B. Namysłowski, *Znamiona bartne mazowieckie 17-go i 18-go wieku i inne znaki ludowe*, Poznań 1927; A. Wolff, *akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835...*, s. 209 (Brok), 212 (Kamieńczyk), 214 (Ostrołęka). Zob. także *Materiały do katalogu ksiąg sądowych wiejskich...*

⁹¹ Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, rkps 1173 (cyt. za: J. Mazurkiewicz, *Zabytek prawa bartnego w Wierzchowskich...*, s. 291). Zob. *Katalog rękopisów Biblioteki Publicznej im. Łopacińskiego w Lublinie*, s. 115 (*Ustawa cechu bartnickiego Wierzchowskiego*).

⁹² J. Mazurkiewicz, *Zabytek prawa bartnego w Wierzchowskich...*, s. 299–301.

2.2.3. Księgi wiejskie

Wykaz ksiąg wiejskich wydanych drukiem opracował S. Płaza⁹³; księgi pozostające w rękopisach skatalogował Tomasz Wiślicz⁹⁴. W sądowych księgach wiejskich niejednokrotnie odnaleźć można wpisy związane w różny sposób z pszczelarstwem. Znaczny odsetek dotyczył jednak mniej interesującego badacza prawa bartnego pasiecznictwa. Jedynie czasami natrafić można na zapisy odnoszące się do bartnictwa. Obejmowały one wpisy transakcji (sprzedaży gospodarstw i gruntów) i spraw spadkowych, gdzie jedną z części składowych gospodarstwa (choć wyróżnioną) były ule lub barcie; czasem przedmiotem alienacji czy spadkobrania (zapisów) były samodzielnie ule, barcie lub pszczoły⁹⁵. Sprawy karne dotyczyły głównie kradzieży pszczoł lub miodu⁹⁶. W zapisach sądów wiejskich znajdowały się czasem wzmianki o funkcjonowaniu nieokreślonej bliżej organizacji bartniczej⁹⁷ oraz świadczeniach w miodzie lub wosku⁹⁸.

2.2.4. Księgi sądów referendarskich

Sądy referendarskie rozstrzygały spory poddanych z dóbr królewskich z zarządcami tych majątków (starostami). W opublikowanych zapiskach można odnaleźć kilkanaście spraw związanych z bartnictwem.

Spory zawisłe przed Referendarią dotyczyły przede wszystkim nadużyć przy pobieraniu danin bartnych oraz niszczenia drzew bartnych czy zaboru barci przez starostę⁹⁹.

⁹³ S. Płaza, *Źródła drukowane do dziejów wsi...*, s. 153–158.

⁹⁴ T. Wiślicz, *Katalog małopolskich ksiąg sądowych wiejskich XV–XVIII w.*, Warszawa 2007; *Uzupełnienia do katalogu...*; *Materiały do katalogu ksiąg sądowych wiejskich...*

⁹⁵ *Księga sądowa podlubelskiej wsi Konopnicy*, oprac. G. Jawor, M. Kołacz-Chmiel, Lublin 2009, nr 6; *Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego*, wyd. S. Grodziski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, nr 45; *Księga sądowa państwa żywieckiego*, wyd. M. Karaś, L. Łysiak, ZN UJ, Prace Językoznawcze, z. 57 (490), Warszawa–Kraków 1978, nr 59; *Księga sądowa Kresu klimkowskiego*, wyd. L. Łysiak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, nr 1149; *Księga sądowa wsi Iwkowej*, wyd. S. Płaza, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, nr 152, 780; *Księga sądowa wsi Wary (1449–1623)*, wyd. L. Łysiak, Wrocław 1971, nr 65; *Księgi sądowe wiejskie klucza łączkiego*, wyd. A. Vetulani, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, 1, nr 3, 461, 501, 691; *ibidem*, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, nr 851, 864, 982; *Księga gromadzka wsi Maszkienice*, SPPP 11, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, nr 791, 798; *Księgi gromadzkie wsi Krościenko*, *ibidem*, nr 1356, 1571; *Księgi gromadzkie wsi Kasina Wielka*, *ibidem*, nr 2727; *Księga gromadzka wsi Torki*, *ibidem*, nr 3874; *Księga sądowa kluczów strzeszyckiego i zbiłkowskiego*, *ibidem*, nr 4005, 4034; *Księga gromadzka wsi Golcowa*, *ibidem*, nr 4320; *Księga sądowa poddanych klasztoru Benedyktyn w Lubiniu*, *ibidem*, nr 4443, 4477; *Księgi gromadzkie wsi Trynca*, SPPP 12, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, nr 4948, 4955, 4960, 4976, 4992; *Księga sądowa wsi Węgrzce*, *ibidem*, nr 5030; *Księga gromadzka wsi Święciechów*, *ibidem*, nr 7051. Zob. też: H. Wajs, *Bartnicy z Jabłony...*, s. 70–71.

⁹⁶ *Akta sądu kryminalnego Kresu muzyńskiego*, SPPP 9, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1889, nr 25; *Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego*, nr 53, 103; *Księga sądowa Kresu klimkowskiego*, nr 96; *Księgi sądowe wiejskie klucza łączkiego*, t. 1, nr 651; *Księgi gromadzkie wsi Kasina Wielka*, nr 3530, 3679.

⁹⁷ Informacja o „starszym bartnym” w *Księdze sądowej Kresu klimkowskiego*, nr 96; „przysiężni prawa bartniczego” w składzie sądu potrójnego w Trynca, *Księgi gromadzkie wsi Trynca*, nr 5011.

⁹⁸ *Księga sądowa Kresu klimkowskiego*, nr 956; *Księgi sądowe wiejskie klucza łączkiego*, t. 1, nr 612.

⁹⁹ *Księgi Referendarskie*, t. 1: 1582–1602, wyd. I.T. Baranowski, Warszawa 1910, nr 3–5, 28, 52, 55, 28 (s. 158–159); *Księgi Referendarii Koronnej z czasów saskich. Sumariusz*, t. 1: 1698–1732, oprac. M. Woźniakowa, Warszawa 1969, nr 36, 58, 68, 76, 96, 101, 329, 498; t. 2: 1735–1763, Warszawa 1970, nr 1206, 1225, 2105, 2161, 2167; *Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII wieku*, wyd. A. Keckowa, W. Pałucki, t. 1: 1768–1780, Warszawa 1955, nr 26, 37, 51, 59, 73; t. 2: 1781–1794, Warszawa 1957, nr 18, 27, 40, 70.

Czasem pozywana była gromada – przedmiotem sporu było uchylanie się od uiszczania daniny miodowej¹⁰⁰. Wyroki potwierdzały wysokość danin, a czasem także określały ich formę. Z reguły konflikt poddanych z zarządcą miał znacznie szersze tło, a problem danin miodowych był jedną z wielu spornych kwestii.

Ciekawe informacje przyniósł opublikowany przez Władysława Pałuckiego dekret Referendarii z 1634 roku, kiedy to poddani starostwa kamienieckiego (woj. mazowieckie) poskarżyli się królowi Władysławowi IV na starostę, kasztelana lubelskiego Stefana Dobrogosta Grzybowskiego (starosta kamieniecki do 1644 roku)¹⁰¹. Jednym z przedmiotów skargi było naruszenie zasad poboru daniny miodowej. Zmuszony do jej uiszczania „równo z drugimi” był bowiem starosta bartny. Sąd orzekł, że rzeczywiście opisana sytuacja sprzeciwiała się obowiązującemu zwyczajowi. Jako wspólnota wystąpili natomiast bartnicy nowogrodzcy przeciwko staroście łomżyńskiemu i jego podwładnym (1700–1701)¹⁰².

Dekrety sądu referendarskiego mogą stanowić źródło poznania organizacji bartnictwa w poszczególnych starostwach. Warto podkreślić, że część spraw zawisłych przed sądem referendarskim nie musiała dotyczyć zawodowych wspólnot bartniczych. Większość sporów dotyczyła danin miodowych, którymi mogli być obciążeni nie tylko bartnicy, lecz także „zwyczajni” poddani.

2.2.5. Lustracje królewskich, inwentarze dóbr, rachunki gospodarcze

Lustracje dóbr królewskich stanowią bogate źródło informacji dotyczących organizacji bartnictwa w majątku (w tym o liczbie pracujących w nim bartników) oraz o świadczeniach składanych przezeń starostom. Bezzasadne (choćby ze względu na wielość wydanych źródeł) byłoby w tym miejscu opracowanie katalogu lustracji zawierających takie wzmianki. O ich przydatności świadczą jednoznacznie liczne publikacje historyków gospodarki, dla których lustracje są fundamentalnym źródłem do badań nad świadczeniami poddanych na rzecz dworu¹⁰³. Stan prac wydawniczych lustracji dóbr królew-

¹⁰⁰ *Księgi Referendarii Koronnej z czasów saskich...*, t. 1, nr 6, 36, 58, 76, 96, 101.

¹⁰¹ W. Pałucki, *Odnalezione dwa dekrety Referendarii Koronnej z r. 1633–1634* [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 1958, s. 312–315. K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie...*, s. 279.

¹⁰² *Księgi Referendarii Koronnej z czasów saskich...*, t. 1, nr 36, 58, 76, 96, 101.

¹⁰³ E. Ferenc-Szydełko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 12–13; A. Wójtowicz, *Obelś, obelnicy i prawo obelne*, s. 59; E. Wroczyńska, *Eksploracja lasów na Podlasiu w XVI w.* [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, Warszawa 1981, s. 157–161; J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkokszydzące puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010, s. 166–170; E. Trzyna, *Położenie ludności wiejskiej w królewskich województwach krakowskiego w XVII wieku*, Wrocław 1963, s. 10–12. Zob. np. *ibidem*, s. 67–93, 219–221; A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962, s. 156–163; M. Kargul, *Bartnictwo na ziemi bytowskiej...*, s. 65–71; *idem*, „*Abyscie w puszcach naszych szkód żadnych nie czynili...*” *Gospodarka leśna w województwie pomorskim w latach 1565–1772*, Gdańsk 2012, s. 134–143, 208, 212; A. Falniowska-Gradowska, *Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królewskich województwach krakowskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 151, która na podstawie braku wzmianek w XVIII-wiecznych lustracjach stwierdziła zanik daniny miodu i wosku w naturze w omawianym okresie.

skich przedstawili ostatnio Krzysztof Chłapowski i Jerzy Dygdała¹⁰⁴. Szczególnie warto zwrócić uwagę na lustracje województwa mazowieckiego¹⁰⁵.

Informacje o organizacji bartnictwa odnaleźć można także w tzw. rewizjach czy ordynacjach puszc, które były w istocie ich lustracjami¹⁰⁶. Z lat 1636–1640 pochodzą ordynacje leśne z Wielkiego Księstwa Litewskiego, sporządzone przez wyznaczonych komisarzy. Zostały one spisane przez Pawła Szredzińskiego, pisarza skarbowego Wielkiego Księstwa Litewskiego, i oddane do kancelarii litewskiej w Wilnie 3 lipca 1641 roku¹⁰⁷. Obok zestawień przychodów, liczby włók, wysokości poszczególnych świadczeń poddanych czy spisów udowodnionych wchodów zawierały także wykazy obowiązków leśniczych i osoczników w szeregu leśnictw Wielkiego Księstwa. Ci pierwsi zazwyczaj odpowiedzialni byli za zwalczanie nielegalnych wchodów. Barcie w lasach gospodarskich wyrabiać mogli jedynie uprawnieni bartnicy. Każdy, kto zajmował się pszczelarstwem (tak leśnym, jak i przydomowym), winien był podbierać miód w obecności urzędników. Połowa miodu stanowiła własność poddanego – resztę oddawał jako daninę miodową leśniczemu¹⁰⁸.

Analogiczny charakter do lustracji posiadały księgi wizytacji w dobrach kościelnych, w których niejednokrotnie można odnaleźć wzmianki o świadczeniach uiszczanych w miodzie (lub ekwiwalencie pieniężnym) bądź liczbie barci¹⁰⁹.

Dzięki inwentarzom czy rachunkom można odtworzyć organizację bartnictwa w omawianych dobrach. Zawierały one informacje o posiadanej przez bartników ziemi rolnej i barciach, świadczeniach na rzecz władzy dominialnej i innych obowiązkach bartników¹¹⁰. Zdarzało się nawet, że i sąd wiejski powoływał się na inwentarz jako źród-

¹⁰⁴ K. Chłapowski, J. Dygdała, *Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w. po półwieczu*, „Studia Źródłoznawcze” 2005, t. 43, s. 161–171.

¹⁰⁵ *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, cz. 1 i 2, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1967–1968; *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. 1: 1617–1620; cz. 2: 1660–1661, wyd. A. Wawrzyńczyk, Wrocław 1977 (cz. 1), Warszawa 1989 (cz. 2).

¹⁰⁶ Zob. rewizję puszc przeprowadzoną przez Grzegorza B. Wołowicza w 2 poł. XVI w. Została ona opublikowana (wyłącznie w języku rosyjskim) przez Wileńską Komisję Archeograficzną w 1867 r.: *Ревизія пуць і переходовъ звѣриныхъ въ бывшемъ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ* [Rewizja puszc i perechodow zwierinich w biwszem Wielikom Kniażestwie Litowskom], Вилна [Wilna] 1867 (dostęp on-line: <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=735>).

¹⁰⁷ *Ординація Королевскихъ Пуць въ лѣнничествахъ бываго Великаго Княжества Литовскаго* [Ordinacja Korolewskich Puszc w lesniczestwach bywszago Wielikago Knjażestwa Litowskago], Я.Ф. Головацкий [wyd. J.F. Gołowackij], Вилна [Wilna] 1871. P. Szredziński piastował urząd pisarski od 1632 r.; zapis Ordynacji dowodzi, że zajmował go jeszcze na początku lipca 1641 r. (por. *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, nr 803; ostatnia wzmianka z Metryki Litewskiej pochodzi z 1639 r.). Zob. też O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej...*, s. 177, 211.

¹⁰⁸ *Ординація Королевскихъ Пуць...*, s. 83, 105, 127–128, 137, 150, 185, 221, 224–225, 231, 237. Co do wysokości daniny zob. s. 208. Jako źródło tego uprawnienia podawany był wyrok Sądu Asesorskiego wydany w Grodnie 5 grudnia 1636 r.

¹⁰⁹ Zob. *Księga wizyt dóbr Pabianice należących do uposażenia kapituły krakowskiej*, SPPP 12, *passim*; *Księga wizyt dóbr kapituły katedralnej krakowskiej*, *ibidem*, *passim*. Natomiast w XV-wiecznej księdze uposażeń lużyckiego klasztoru w Neuzelle odnaleźć można wzmianki o organizacji tamtejszych bartników i uiszczanych daninach, ale także o stosowanych przez nich zasadach spadkobrania gospodarstw bartnych (K. Pieradzka, *Uwagi o bartnictwie na Łużycach*, „Pamiętnik Słowiański” 1949, t. 1, s. 86–88).

¹¹⁰ Przykładowo: *Księgi sądowe wiejskie klucza łączkiego*, t. 2, D1, D2 (1698); H. Wajs, *Bartnicy z Jablonny...*, s. 72 (fragment inwentarza dóbr biskupstwa płockiego); *Inwentarz klucza kieleckiego biskupstwa krakow-*

ło poznania wysokości świadczeń poddanych¹¹¹. Wydane inwentarze i rachunki gospodarcze skatalogował S. Płaza¹¹².

2.2.6. Kompendia i inne dzieła prawnicze

Nie sposób przedstawić poniżej wszystkich dzieł prawniczych odnoszących się do prawa obowiązującego w Polsce przedrozbiorowej. W ramach przykładu można wskazać, że Mikołaj Żalasowski w części swojego monumentalnego dzieła *Ius Regni Poloniae* poświęconej prawu karnemu wyróżnił jako osobny typ kradzieży *furtum apum* [sic!] *et mellificiorum*, przywołując znany prejudykat ze statutu małopolskiego. Oprócz tego powołał *Ius Saxonicum* i jego przepisy o wyrojeniu i kradzieży, a także Macieja Berlicha *Conclusiones practicabiles secundum D. Augusti constitutiones Saxonicas* (concl. 50). W tym samym paragrafie podał jednak także przepisy: statutu wielkopolskiego o karze za obalenie drzewa, statutu warcckiego o daninie za korzystanie z barci położonych w obcym lesie (wszystkie przepisy ziemskiego prawa koronnego czerpał z wydawnictwa Jana Herburt), a także art. 13 i 14 statutu litewskiego, co nie świadczy o przemyślanym doborze materiału prawodawczego¹¹³. Nie było to zresztą nic nadzwyczajnego dla tego autora, którego dzieło, wbrew tytułowi, nie stanowiło kompletnego kompendium prawa polskiego¹¹⁴.

Teodor Ostrowski w *Prawie cywilnym albo szczególnym Narodu Polskiego* wspominał jedynie o dawnym prawie traktującym o kradzieży m.in. pszczoł, z zaznaczeniem, że przepisane tamże kary nie były przystosowane do współczesnych mu realiów i w efekcie sądy orzekając nie czuły się związane określonymi w prawie stawkami¹¹⁵.

skiego z 1635 r., wyd. J. Muszyńska, Kielce 2012 (wiele wzmianek o opłacanym przez mieszczan i chłopów „miodowym” liczonemu według „regestrów prowentowych”). Przykłady wykorzystania takich dokumentów w literaturze przedmiotu zob.: P. Dąbkowski, *Bartnictwo w dawnej Polsce...*, s. 23–26; A. Wójtowicz, *Obelś, obelnicy i prawo obelne*, s. 36–77; E. Wroczyńska, *Eksploracja lasów na Podlasiu...*, s. 157–161; M. Kargul, *„Abyście w puszczach naszych...”*, s. 130–131, 150, 159–160, 174–175; H. Wąjs, *Bartnicy z Jabłonny...*, s. 72; S. Cackowski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII w.*, cz. 2: *Gospodarstwo folwarczne i stosunki rynkowe*, Toruń 1963, s. 127–130; B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII w.*, Warszawa 1958, s. 233–236; J.A. Włodarski, *Uwagi o gospodarce w dawnych lasach Warmii (XVII–XVIII w.)* [w:] *Ad fontes. Studia ofiarowane Księdzu Profesorowi Alojzemu Szorcowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, I. Makarczyk, Olsztyn 2006, s. 438–439; J. Muszyńska, *Gospodarstwo folwarczne w starostwie sandomierskim 1510–1663*, Kielce 1984, s. 120–122; *eadem*, *Gospodarstwo chłopskie w starostwie sandomierskim 1510–1663*, Kielce 1991, s. 17–20; *eadem*, *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*, Kielce 2012, s. 151–155; J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958, s. 342–347. Wśród nielicznych przytaczanych przez Topolskiego *expressis verbis* wyimków z inwentarzy wiele ma charakter normatywny. Są to źródła rękopiśmienne, nie byłam w stanie zweryfikować, czy wszystkie cytaty źródłowe pochodzą rzeczywiście z inwentarzy (dokumentów o charakterze ściśle gospodarczym), czy też np. z ustaw wiejskich (instruktaży ekonomicznych).

¹¹¹ „[T]enże kaczmarz powinien podług zwyczaju inwentarza Panskie oddawac debita”. *Księgi gromadzkie wsi Tryńcza*, nr 4992 (s. 123).

¹¹² S. Płaza, *Źródła drukowane do dziejów wsi...*, s. 186–224.

¹¹³ M. Żalasowski, *Ius Regni Poloniae*, Tomus Secundus, Posnaniae 1702, L. IV, Tit. XVI (*de furtis*), § IV, f. 949–951; I. Malinowska, *Mikołaj Żalasowski. Polski prawnik XVII stulecia na tle ówczesnej nauki prawa*, Kraków 1960, s. 281.

¹¹⁴ Zob. szerzej I. Malinowska, *Mikołaj Żalasowski*, s. 57–92, 320–326.

¹¹⁵ T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1784, s. 342 (Cz. IV, Tytuł IV); Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750–1802). Pisarz dawnego polskiego prawa sądowego*, Warszawa 1961, s. 130–131.

Jakub Czechowicz w swojej *Praktyce kryminalnej* także wyróżnił przestępstwo kradzieży pszczół, opracowując je na podstawie dzieł Mikołaja Zalasowskiego i Macieja Berlicha. Kradzież pszczół potraktował jako podobną do kradzieży gołębi¹¹⁶.

Mikołaj Jaskier wspominał w swoim dziele o dziesięcinie od pszczół (Zwierciadło Saskie, lib. II, art. 48)¹¹⁷ oraz o wyrojeniu (Weichbild magdeburski, art. 121)¹¹⁸, natomiast Paweł Szczerbic w swojej pracy umieścił głosę, w której poruszył kwestie wyrojenia pszczół oraz przestępstwa kradzieży pszczół¹¹⁹.

2.2.7. Źródła archeologiczno-prawne

Znamiona bartne zalicza się w piśmiennictwie do tzw. gmerków, czyli znaków osobowo-własnościowych¹²⁰. Służyły znakowaniu własności barci lub drzew bartnych przez wycięcie odpowiedniego wzoru na drzewie, z reguły złożonego z kilku lub kilkunastu nacięć. Znaki mogły się także pojawić na budach czy narzędziach bartników, a nawet wyznaczać granice poszczególnych borów. W tym ostatnim wypadku ryto je na kamieniach granicznych¹²¹. Wrysowywano je także do ksiąg sądowych. Więcej informacji na temat znamion bartnych odnaleźć można w piśmiennictwie¹²². Interesująco przedstawia się także perspektywa badawcza zarysowana przez praskiego archeologa Petra Medunę,

¹¹⁶ J. Czechowicz, *Praktyka kryminalna*, Chełmno 1769, Tytuł XVII, Art. 8, s. 193–194 (cyt. za Z. Zdrójkowskim); Z. Zdrójkowski, „*Praktyka kryminalna*” Jakuba Czechowicza, jej źródła i system na tle rozwoju współczesnego prawa karnego zachodniej Europy, Toruń 1949, s. 85, 162.

¹¹⁷ M. Jaskier, *Juris provincialis quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libri tres*, Samosci 1602, s. 271 (lib. II, art. 48).

¹¹⁸ *Idem*, *Juris municipalis Maydeburgensis liber vulgo Weichbild nuncupatus*, Samosci 1602, s. 704–705 (art. 121 z glosą).

¹¹⁹ P. Szczerbic, *Ius municipale, to jest prawo miejskie majdebarskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. G.M. Kowalski, Kraków 2011, s. 259–261 (Art. CXXI wraz z glosą).

¹²⁰ W. Maisel, *Archeologia prawna Europy*, Warszawa–Poznań 1989, s. 340–342; zob. też *idem*, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa–Poznań 1982, s. 281.

¹²¹ U. Kuczyńska, *Bartnictwo w kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, s. 26. Autorka zamieściła w pracy fotografię przedstawiającą kamień z wrytym w XVIII w. znakiem bartnym (Skansen Kurpiowski w Nowogrodzie).

¹²² Starszą literaturę zestawiał A. Żabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań*, RDSG 1953, t. 15, s. 14, przyp. 41. Z ważniejszych dzieł warto wymienić: Z. Gloger, *Bartne prawo*, s. 119–120; B. Namysłowski, *Znamiona bartne mazowieckie...*; J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 17–20; J. Szczudło, *Najwcześniejsze wiadomości o znakach bartnych w Polsce*, „*Bartnik Postępowy*” 1933, nr 9–10; L. Krzywicki, *Kurpie*, Ostrołęka 2007, s. 87–94; O. Hedemann, *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934, s. 130–134; J. Burszta, *Znamiona bartne w Puszczy Wyszowskiej*, „*Lud*” 1954, cz. 1, s. 530–537; Z. Kolankowski, *Znamiona bartne klucza ilżeckiego*, „*Lud*” 1954, cz. 1, s. 518–529; J. Karpiński, *Ślady dawnego bartnictwa puszczańskiego na terenie Białowieskiego Parku Narodowego*, Kraków 1948; K. Wolski, *Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI w.*, s. 120–121; R. Żukowski, *Znamiona bartne nowogrodzkie*, „*Pszczelarstwo*” 1964, nr 12, s. 7–8; R. Zaręba, *Znaki bartne (klejma) bartników z Puszczy Ilżeckiej*, „*Las Polski*” 1974, nr 4, s. 12–13; L. Stępkowski, *Bartnictwo i znamiona bartne w kluczu ilżeckim w połowie XVII wieku (1645–1668)*, „*Rocznik Muzeum Radomskiego*” 1978 (wyd. 1979), s. 50–60; S. Barański, *Dzieje bartnictwa w Puszczy Świętokrzyskiej...*, s. 38–41; A. Borkiewicz-Celińska, *Kamieńczykowska księga sądów bartnych...*, s. 260; U. Kuczyńska, *Bartnictwo kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, s. 23–26; M.W. Kmoch, *Księga sądu bartnego...*, s. 65.

która dotyczy powiązań między daninami uiszczanymi w miodzie a występowaniem w określonych regionach szczególnych zabytków ceramicznych (*urnae mellis*)¹²³.

3. Postulaty badawcze

Problematyka staropolskiego prawa bartnego stanowi obszerne pole badawcze z wciąż niewykorzystanym materiałem źródłowym. W szczególności zwrócić należy uwagę na pozostające w rękopisach i mało dotąd wyzyskane zapiski urzędów i sądów bartnych. Stanowią one niezwykle źródło poznania realiów działalności bartników i ich wspólnot, które mogły znacząco odbiegać od stanu normatywnego znanego z kart ordynacji i spisów prawa bartnego. Postulat ten dotyczy przede wszystkim dóbr, z których dysponujemy zachowanymi zarówno spisami prawa, jak i zapiskami urzędów (starostwo łomżyńskie i przasnyskie). Wydaje się, że wydawnictwo źródłowe ksiąg bartnych w znaczącym stopniu ułatwiłoby wykorzystywanie zachowanych źródeł praktyki urzędniczej i sądowej.

Niezwykle interesująco rysuje się także problematyka porównawcza. W szczególności warto by zestawzić wspólnoty bartnicze funkcjonujące na terenach Rzeczypospolitej z podobnymi organizacjami znanymi z innych regionów Europy, przede wszystkim z krajów niemieckich. Ponadto ciekawym polem dla badań porównawczych pozostają sądy i prawa partykularne, którymi posługiwali się plebejusze wykonujący inne profesje¹²⁴, a w szerszym spektrum zjawisko samoorganizowania się plebejuszy w tzw. korporacje plebejskie¹²⁵. Pomimo wcale sporej liczby publikacji wciąż problematyczna jest kwestia genezy, charakteru i zaniku regale bartnego w Rzeczypospolitej¹²⁶.

Na sam koniec warto podkreślić, że wspólnoty bartników nie były w Rzeczypospolitej zjawiskiem nieznanym. O tym, że szlachta miała świadomość istnienia takich organizacji, może świadczyć broszura rokoszowa z sierpnia 1606 roku. Autor pisma, szukając uzasadnienia zjazdu rokoszowego, wprost odwoływał się do zgromadzeń rugowych bartników, którzy rządząc się swoim prawem i sądami, chronili swój najcenniejszy skarb – miód¹²⁷.

¹²³ P. Meduna, *Urnæ mellis* [w:] *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*, red. S. Moździoch, Wrocław 2009 (= „Spotkania Bytomskie”, t. 6), s. 115–122.

¹²⁴ Zachowały się np. źródła traktujące o sądach owczarskich w Wielkopolsce. Szerzej zob. K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego...*, s. 456, przyp. 242.

¹²⁵ Szerzej zob. *ibidem*, s. 457–458.

¹²⁶ Szerzej zob. *ibidem*, s. 429–431, szczególnie przyp. 68.

¹²⁷ *Defusio ac definitio rokoszu* [w:] *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, wyd. J. Czubek, t. 2: *Proza*, Kraków 1918, s. 441–442.

Bibliografia

Źródła

- Akta grodzkie i ziemskie z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 19, Lwów 1906.
- Akta sądu kryminalnego Kresu muszyńskiego*, SPPP 9, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1889.
- Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 3, Kraków 1895.
- Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 4, Kraków 1921.
- Balzer O., *Corpus Iuris Polonici*, t. 3, Kraków 1906.
- Balzer O., *Średniowieczne prawa mazowieckiego pomniki z rękopisu petersburskiego*, AKP, t. 5, Kraków 1897.
- Borkiewicz-Celińska A., *Kamieńczykowska księga sądów bartnych 1501–1517 (fragmenty)*, KHKM 1974, r. 22, z. 2, s. 255–282.
- Chleboradzi A. (wł. Wiktor Czajewski), *Na kurpiowskim szlaku. Powieść historyczna z XVII w.*, t. 2, Warszawa 1900 (= „Gazeta Polska”, t. 13, ogólnego zbioru t. 78).
- Correctura statutorum consuetudinum Regni Poloniae*, SPPP 3, wyd. M. Bobrzyński, Kraków 1874.
- Czechowicz J., *Praktyka kryminalna*, Chełmno 1769.
- Dwa dokumenty dotyczące bartnictwa w starostwach tucholskiem i świeckiem*, wyd. A. Mańkowski, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1917, t. 4, nr 1, s. 47–48.
- Gacki J., *Jedlnia, w niej kościół i akta obelnego prawa*, Radom 1874, s. 140–278.
- Górski K., *Mało znany pomnik prawa bartnego pomorskiego*, „Rocznik Gdański” 1933/1934, t. 7/8, s. 332–347.
- Hedemann O., *Ustawa leśna 1567 r.*, „Echa Leśne” 1936, nr 4, s. 3–4.
- Inwentarz klucza kieleckiego biskupstwa krakowskiego z 1635 r.*, wyd. J. Muszyńska, Kielce 2012.
- Iura Masoviae Terrestria*, t. 1–3, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1972–1974.
- Jaskier M., *Juris municipalis Maydeburgensis liber vulgo Weichbild nuncupatus*, Samosci 1602.
- Jaskier M., *Juris provincialis quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libri tres*, Samosci 1602.
- Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. I.T. Lubomirski, Warszawa 1862.
- Kranowski W., *Niektóre wyjątki z czwartej księgi aktów bartnych nowogrodzkich*, „Bartnik Postępowy” 1928, nr 11, s. 368–374; nr 12, s. 397–400.
- Kranowski W., *Wyjątki z 4-tej księgi bartnej nowogrodzkiej*, „Pszczelnictwo Polskie” 1928, nr 10, s. 300–302.
- Kranowski W., *Wyjątki z 4-tej księgi bartnej nowogrodzkiej (dokończenie)*, „Pszczelnictwo Polskie” 1928, nr 11, s. 332–335.
- Księga sądowa Kresu klimkowskiego*, wyd. L. Łysiak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Księga sądowa państwa żywieckiego*, wyd. M. Karaś, L. Łysiak, ZN UJ, Prace Językoznawcze, z. 57 (490), Warszawa–Kraków 1978.
- Księga sądowa podlubelskiej wsi Konopnicy*, oprac. G. Jawor, M. Kołacz-Chmiel, Lublin 2009.
- Księga sądowa wsi Iwkowej*, wyd. S. Płaza, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
- Księga sądowa wsi Wary (1449–1623)*, wyd. L. Łysiak, Wrocław 1971.
- Księgi Referendarskie*, t. 1: 1582–1602, wyd. I.T. Baranowski, Warszawa 1910.
- Księgi Referendarii Koronnej z czasów saskich. Sumariusz*, t. 1: 1698–1732, oprac. M. Woźniakowa, Warszawa 1969; t. 2: 1735–1763, Warszawa 1970.
- Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII wieku*, wyd. A. Keckowa, W. Pałucki, t. 1: 1768–1780, Warszawa 1955; t. 2: 1781–1794, Warszawa 1957.
- Księgi sądowe wiejskie*, t. 1, wyd. B. Ulanowski, SPPP 11, Kraków 1921.
- Księgi sądowe wiejskie*, t. 2, wyd. B. Ulanowski, SPPP 12, Kraków 1921.

- Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego*, wyd. S. Grodziski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Księgi sądowe wiejskie klucza łąckiego*, wyd. A. Vetulani, t. 1–2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1963.
- Labuda G., *Nieznanym pomnik polskiego prawa bartnego na Pomorzu*, „Rocznik Gdański” 1955, t. 14, s. 342–374.
- Lelewel J., *Księgi ustaw polskich i mazowieckich*, Wilno 1824.
- Lietuvos Metrika (1387–1546)* 25, Vilnius 1998.
- Lietuvos Statutas. The Statute of Lithuania. Statuta Lituaniae* (1529), wyd. E. Gudavičius et al., Vilnius 2002.
- Литовский Статут 1588 года [Litovskij Statut 1588 goda]*, t. II: Тэкст [Tekst], wyd. I.I. Лапо [I.I. Lappo], Коўна [Kaunas] 1938.
- Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, cz. 1 i 2, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1967–1968.
- Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. 1: 1617–1620; cz. 2: 1660–1661, wyd. A. Wawrzyńczyk, Wrocław 1977 (cz. 1), Warszawa 1989 (cz. 2).
- Materiały do dziejów robocizny w Polsce w XVI wieku*, wyd. S. Kutrzeba, AKP, t. 9, Kraków 1913.
- Najstarszy Zwód Prawa Polskiego*, wyd. i oprac. J. Matuszewski, J. Matuszewski, Łódź 1995.
- Ординація Королевських Пуць в лѣнничествахъ бываго Великаго Княжества Литовскаго [Ordinacja Korolewskich Puszczy w lesnicestwach bywającego Wielikiego Książęstwa Litowskiego]*, Я.Ф. Головацкий [wyd. J.F. Gołowackij], Вилна [Wilna] 1871.
- Ordynacje i ustawy wiejskie z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie, 1451–1689*, oprac. S. Kuraś, Kraków 1960.
- Ostrowski T., *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1784.
- Pałucki W., *Odnalezione dwa dekrety Referendarii Koronnej z r. 1633–1634* [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 1958.
- Первый Литовский Статут (1529 г.) [Pervyj Litovskij Statut (1529 g.)]*, wyd. C. Лазутка, И. Валиконите, З. Гудавичюс [S. Lazutka, I. Valikonitė, E. Gudavičius], Вильнюс [Vilnius] 2004.
- Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonitė, E. Gudavičius, vol. 2, cz. 1, Vilnius 1991.
- Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, wyd. I. Valikonitė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius 2001.
- Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, wyd. J. Czubek, t. 2: *Proza*, Kraków 1918.
- Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII i z XVIII wieku*, wyd. S. Pawlik, Kraków 1915.
- Polskie statuty ziemskie w redakcji najstarszych druków (Syntagmata)*, oprac. L. Łysiak, S. Roman, Wrocław–Kraków 1958.
- Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, wyd. S. Kutrzeba, A. Mańkowski, AKP, t. 11, Kraków 1938.
- Prawo bartne bartnikom należące*, wyd. K.W. Wójcicki, *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*, t. 4, Warszawa 1844.
- Rafacz J., *Biecka ordynacja bartna z r. 1538*, „Themis Polska” 1933, t. 8, s. 6–8.
- Ревизія пуць и переходовъ звѣринихъ въ бывшемъ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ [Rewizja puszczy i perechodów zwierzinich w bieżącym Wielikim Książęstwie Litowskim]*, Вилна [Wilna] 1867.
- Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego*, wyd. i oprac. S. Roman, A. Vetulani, Wrocław–Kraków 1959.
- Stanisława Skrodzkiego porządek prawa bartnego*, oprac. A.A. Kryński, *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 9: AKH, t. 3, Kraków 1886.
- Statut litewski drugiej redakcyi (1566)*, AKP, t. 7, Kraków 1900.

- Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, Wilno 1744.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года* [*Statut Válikaga knástva Litovskaga 1566 goda*], wyd. T.I. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо [T.I. Dovnar, U.M. Satolin, J.A. Juho], Мінск [Minsk] 2003.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты – Даведкі – Каментарыі* [*Statut Válikaga Knástva Litoŭskaga 1588. Těksty – Davednik – Kamentaryi*], wyd. I.П. Шамякін [I.P. Šamâkin] et al., Мінск [Minsk] 1989.
- Statuty Kazimierza Wielkiego*, oprac. O. Balzer, wyd. Z. Kaczmarczyk, M. Sczaniecki, S. Weymann, Poznań 1947.
- Statuty Kazimierza Wielkiego*, cz. 2: *Statuty Wielkopolskie*, oprac. i wyd. L. Łysiak, Warszawa–Poznań 1982.
- Szczerbic P., *Ius municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. G.M. Kowalski, Kraków 2011.
- Treichel A., *Das Beutnerrecht von Gemel, Kr. Schlochau*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Reg[ie]rungs]-Bezirk Marienwerder” 1889, t. 23, s. 3–9.
- Volumina Constitutionum*, t. 1, vol. 2: 1527–1549, oprac. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2000.
- Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 1: 1550–1585, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005.
- Volumina Legum*, t. 1, wyd. J. Ohryzka, Petersburg 1859.
- Volumina Legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzka, Petersburg 1859.
- Zalasowski M., *Ius Regni Poloniae. Tomus Secundus, Posnaniae 1702*.
- Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. A.T. Działyński, Poznań 1841.

Opracowania

- Balzer O., *Słowo o przekładach polskich statutów średniowiecznych zwłaszcza o Kodeksie Dziukowskim przekład taki zawierającym*, Lwów 1888.
- Baranowski B., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII w.*, Warszawa 1958.
- Barański S., *Dzieje bartnictwa w Puszczy Świętokrzyskiej w zarysie*, Kielce 1979.
- Bardach J., *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, Warszawa 1999.
- Bocheński A., *Beitrag zur Geschichte der gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Polen auf Grund archivalischer Quellen der Herrschaft Kock*, Krakau 1895.
- Braun A., *Z dziejów bartnictwa w Polsce. W sprawie art. 3-go ustaw bartnych mazowieckich z r. 1401*, Warszawa 1911.
- Burszta J., *Znamiona bartne w Puszczy Wyszowskiej*, „Lud” 1954, cz. 1, s. 530–537.
- Cackowski S., *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII w.*, cz. 2: *Gospodarstwo folwarczne i stosunki rynkowe*, Toruń 1963.
- Chauvin T., Stawecki T., Winczorek P., *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2014.
- Chłapowski K., *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (Materiały źródłowe)*, Warszawa 2017.
- Chłapowski K., Dygdała J., *Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w. po półwieczu*, „Studia Źródłoznawcze” 2005, t. 43, s. 161–171.
- Czapiuk A., *Gospodarka w dobrach radziwiłłowskich w XVII wieku w świetle instruktarzy ekonomicznych [w:] Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003.

- Dąbkowski P., *Bartnictwo w dawnej Polsce. Szkice gospodarczo-prawne*, Lwów 1923.
- Dobrowolska M., *Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków 1931.
- Estreicher S., *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 12 (ogólnego zbioru t. 23), Kraków 1910.
- Falniowska-Gradowska A., *Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królewskich województwach krakowskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- Ferenc-Szydelko E., *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarszych w Polsce*, Poznań 1995.
- Gawarecki W.H., *Pamiętnik historyczny plocki*, t. 2, Warszawa 1830, s. 71–76.
- Gloger Z., *Bartne prawo* [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1, Warszawa 1958, s. 117–120.
- Górski K., *Systematyka źródeł prawa bartnego przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2017, t. 10, z. 3, s. 419–466.
- Hedemann O., *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934.
- Hedemann O., *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939.
- Inwentarz Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, t. 1: *Rękopisy 1–7325*, red. J. Turska, Wrocław 1948.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Kórnickiej*, z. 4: sygn. 11008–12000, oprac. R. Marciniak, J. Wiesiołowski, Kórnik 1983.
- Jaroszewicz J., *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, Wilno 1844.
- Kargul M., „*Abyście w puszczach naszych szkód żadnych nie czynili...*” *Gospodarka leśna w województwie pomorskim w latach 1565–1772*, Gdańsk 2012.
- Kargul M., *Bartnictwo na ziemi bytowskiej w okresie nowożytnym*, „In Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką” 2011, t. 5, s. 57–72.
- Karłowicz L., *Kiedy powstało prawo bartnicze Krzysztofa Niszczyckiego*, „Pszczelarstwo” 1986, nr 6, s. 21–22.
- Karpiński J., *Ślady dawnego bartnictwa puszczańskiego na terenie Białowieskiego Parku Narodowego*, Kraków 1948.
- Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie*, oprac. J. Czubek, Kraków 1906.
- Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie: sygnatury 2001–2300*, oprac. J. Nowak, J. Pezda, P. Prokop, J. Tomaszewicz, B. Żulińska, red. J. Nowak, Kraków 1999.
- Katalog rękopisów Biblioteki Publicznej im. Łopacińskiego w Lublinie*, oprac. A. Jaworowski, Lublin 1913.
- Kmoch M.W., *Księga sądu bartnego zachodniej Kurpiowszczyzny z lat 1710–1760. Możliwości badawcze*, „Teka Historyka” 2016, z. 52, s. 54–71.
- Kolankowski Z., *Znamiona bartne klucza ilżeckiego*, „Lud” 1954, cz. 1, s. 518–529.
- Kotarski H., *Niszczycki Krzysztof h. Prawdzic (ok. 1540–1617)*, PSB, t. 23, s. 135–136.
- Kranowski W., *Adnotacja w sprawie odpisu czwartej księgi „aktów bartnych nowogrodzkich”, przesłanego do Archiwum Państwowego w Poznaniu*, „Bartnik Postępowy” 1928, nr 8, s. 257–259.
- Kranowski W., *Czwarta księga „Aktów bartnych Nowogrodzkich”*, „Pszczelnictwo Polskie” 1928, nr 7, s. 202–204.
- Kranowski W., *Przedmowa* [w:] *Cztery księgi bartne nowogrodzkie z XVII-go i XVIII-go wieku*, „Pszczelnictwo Polskie” 1927, nr 9, s. 263–265.
- Kronika. Archiwum Główne w Warszawie, lata 1915–1926*, „Archeion” 1927, t. 2.
- Kryński A.A., *Słownik wyrazów godnych uwagi, użytych w „Porządku prawa bartnego” dla starostwa łomżyńskiego z r. 1616*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, t. 4, Kraków 1891, s. 50–87.
- Kuczyńska U., *Bartnictwo kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, Łomża 2004.
- Maciejowski W.A., *Historia prawodawstw słowiańskich*, t. 1, wyd. 2, Warszawa 1856.

- Maisel W., *Archeologia prawna Europy*, Warszawa–Poznań 1989.
- Maisel W., *Archeologia prawna Polski*, Warszawa–Poznań 1982.
- Malinowska I., *Mikołaj Zalasowski. Polski prawnik XVII stulecia na tle ówczesnej nauki prawa*, Kraków 1960.
- Markowski A., *O barciach i bartnikach w Zagajnicy Ostrołęckiej*, Ostrołęka 1982.
- Materiały do katalogu ksiąg sądowych wiejskich z Wielkopolski i Mazowsza*, oprac. T. Wiślicz, *Collectanea ad historiam plebeanorum*, <https://plebeanorum.wordpress.com> (dostęp: 29.03.2017).
- Mazurkiewicz J., *Zabytek prawa bartnego w Wierchowiskach z ostatnich lat Rzeczypospolitej szlacheckiej*, CPH 1958, z. 2, s. 291–302.
- Meduna P., *Urnae mellis [w:] Stare i nowe w średniowieczu. Pomiedzy innowacją a tradycją*, red. S. Możdziej, Wrocław 2009 (= „Spotkania Bytomskie”, 6), s. 115–122.
- Muszyńska J., *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*, Kielce 2012.
- Muszyńska J., *Gospodarstwo chłopskie w starostwie sandomierskim 1510–1663*, Kielce 1991.
- Muszyńska J., *Gospodarstwo folwarczne w starostwie sandomierskim 1510–1663*, Kielce 1984.
- Namysłowski B., *Znamiona bartne mazowieckie 17-go i 18-go wieku i inne znaki ludowe*, Poznań 1927.
- Ochmański J., *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986.
- Oelrichs J.C.C., *Das grausame Recht im Lande Lauenburg und Bütow*, Berlin 1792.
- Pannewitz J., *Das Forstwesen von Westpreussen in statistischer, geschichtlicher und administrativer Hinsicht*, Berlin 1829.
- Pielas J., *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013.
- Pieradzka K., *Uwagi o bartnictwie na Łużycach*, „Pamiętnik Słowiański” 1949, t. 1, s. 83–100.
- Plaza S., *Źródła drukowane do dziejów wsi w dawnej Polsce. Studium bibliograficzno-źródłowe*, Warszawa–Kraków 1974.
- Półciwiariek J., *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI–XVIII wieku*, Warszawa–Kraków 1972.
- Rafacz J., *Regale bartne na Mazowszu w późniejszym średniowieczu*, „Studia nad Historią Prawa Polskiego”, t. 18, z. 1, Lwów 1938.
- Rundstein J., *Cztery księgi bartne nowogrodzkie z XVII-go i XVIII-go wieku*, „Pszczelnictwo Polskie” 1927, nr 9–12, s. 263–269, 293–299, 324–331, 356–361; 1928, nr 1, s. 4–7.
- Rundstein J., *Z dziejów bartnictwa XVI wieku*, „Pszczelnictwo Polskie” 1927, nr 8, s. 236–238.
- Rundstein J., *Źródła prawa bartnego*, „Pszczelnictwo Polskie” 1928, nr 8, s. 235.
- Stępkowski L., *Bartnictwo i znamiona bartne w kluczu ilżeckim w połowie XVII wieku (1645–1668)*, „Rocznik Muzeum Radomskiego” 1978 (wyd. 1979), s. 50–60.
- Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa 1957.
- Szczotka S., *Uzupełnienia do zbioru polskich ustaw wiejskich*, CPH 1949, t. 2, s. 459–466.
- Szczudło J., *Najwcześniejsze wiadomości o znakach bartnych w Polsce*, „Bartnik Postępowy” 1933, nr 9–10.
- Śliwiński J., *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielko-księżęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010.
- Topolski J., *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958.
- Trzyna E., *Położenie ludności wiejskiej w królewstwach województwa krakowskiego w XVII wieku*, Wrocław 1963.
- Tymieniecki K., *Sądownictwo w sprawach kmiecych a ustalanie się stanów na Mazowszu pod koniec wieków średnich*, Poznań 1922.
- Uruszczak W., *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1: 966–1795, wyd. 3, Warszawa 2015.

- Uruszczak W., *Korektura praw z 1532 roku. Studium historycznoprawne*, t. 1–2, Warszawa 1990–1991.
- Uruszczak W., *Nowelizacje statutów Kazimierza Wielkiego w statucie warckim z 1423 roku. Z badań nad ustawodawstwem w dawnej Polsce*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2006, t. 9, cz. 1, s. 93–108.
- Uruszczak W., *Rękopisy Statutu krakowsko-warckiego z 1421/1423 roku* [w:] Nil nisi veritas. *Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Józwiak, Łódź 2016, s. 99–114.
- Uruszczak W., *Z badań nad statutem warckim z 1423 roku* [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. Stanisławowi Plazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 135–147.
- Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.
- Uzupełnienia do katalogu małopolskich ksiąg sądowych wiejskich*, oprac. T. Wiślicz, *Collectanea ad historiam plebeanorum*, <https://plebeanorum.wordpress.com> (dostęp: 29.03.2017).
- Wajs H., *Bartnicy z Jabłonny i ich „prawo bartne” z XVII–XVIII w.*, „Sylwan” 1984, nr 10, s. 69–74.
- Walachowicz J., *Monopole książęce w skarbowości wczesnofeudalnej Pomorza Zachodniego*, Poznań 1963.
- Wawrzyńczyk A., *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962.
- Wiślicz T., *Ewa Ferenc-Szydelko, „Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarchicznych w Polsce”*, Poznańskie TPN, Wydział Historii i Nauk Społecznych, *Prace Komisji Historycznej*, t. 49, Poznań 1995, ss. 151, bibl., ilustr., KHKM 1996, R. 44, s. 437–441.
- Wiślicz T., *Katalog małopolskich ksiąg sądowych wiejskich XV–XVIII w.*, Warszawa 2007.
- Włodarski J.A., *Uwagi o gospodarce w dawnych lasach Warmii (XVII–XVIII w.)* [w:] *Ad fontes. Studia ofiarowane Księdzu Profesorowi Alojzemu Szorcowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, I. Makarczyk, Olsztyn 2006.
- Wolski K., *Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI w.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio B: Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia, 1952 (wyd. 1955), t. 7.
- Wójtowicz A., *Obelść, obelnicy i prawo obelne*, Warszawa 1930.
- Wroczyńska E., *Eksploracja lasów na Podlasiu w XVI w.* [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, Warszawa 1981, s. 145–171.
- Zaręba R., *Puszcza Kozienicka w XVIII w.*, KHKM 1963, R. 11, z. 2.
- Zaręba R., *Znaki bartne (klejma) bartników z Puszczy Ilżeckiej*, „Las Polski” 1974, nr 4, s. 12–13.
- Zdrójkowski Z., *„Praktyka kryminalna” Jakuba Czechowicza, jej źródła i system na tle rozwoju współczesnego prawa karnego zachodniej Europy*, Toruń 1949.
- Zdrójkowski Z., *Teodor Ostrowski (1750–1802). Pisarz dawnego polskiego prawa sądowego*, Warszawa 1961.
- Żabko-Potopowicz A., *Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań*, RDSG 1953, t. 15, s. 7–52.
- Żukowski R., *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do połowy XIX wieku*, Białystok 1965.
- Żukowski R., *Znamiona bartne nowogrodzkie*, „Pszczelarstwo” 1964, nr 12, s. 7–8.